

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет

В. Л. Булахов, О. Є. Пахомов

**БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ.
ССАВЦІ (*Mammalia*)**

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2006

4

КАДАСТРОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ССАВЦІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В основних напрямках сталого розвитку країни та її регіонів важлива роль відведена розробці наукових основ охорони природного середовища. Особлива увага приділяється охороні біорізноманіття як базовій основі функціонування екосистем і головного механізму створення гомеостазу, оптимізації стану довкілля. У цьому плані значне місце має зайняти ведення держаного кадастру рослинного та тваринного світу. В законі про охорону та використання тваринного світу передбачається зведення даних про різноманіття, стан, значення та раціональне використання сьогодні і в майбутньому для кожного виду.

Важливість створення банку даних по кожному виду тварин полягає в тому, щоб своєчасно вжити заходів щодо запобігання збіднення фауни чи зменшення чисельності окремого виду. Зазначені документи – офіційна юридична основа для створення кадастру тваринного світу як у державі в цілому, так і по окремих адміністративних регіонах зокрема. Без інформації про стан і тенденції зміни чисельності кожного виду в адміністративних районах неможливо створити кадастр країни в цілому.

Основа кадастру тваринного світу – систематичний облік тварин і організація моніторингу стану їх популяцій. Ведення кадастру дозволить ліквідувати недоліки в пізнанні біорізноманіття, особливо серед безхребетних тварин, по яких навіть немає відомостей про їх повний видовий склад. Відносно вищих тварин відомості в основному ґрунтуються на їх використанні в господарстві. Але й тут ще багато не вивчених питань.

Кадастрова характеристика ссавців Дніпропетровської області – перша спроба створення такого довідника в регіоні. Вона стане основою для подальшого розвитку біомоніторингу та доповнення відомостей іншими важливими розділами.

У кадастровій характеристиці по кожному виду ссавців подана наступна інформація:

Назва виду (українська мова)

Назва виду (російська мова)

Назва виду (латинська мова)

Назва ряду

Назва родини.

У кожному випадку, якщо існують синоніми, які часто вживаються поряд з офіційною назвою, вони наводяться в круглих дужках; якщо наводяться застарілі або вводяться нові назви (але ще не загальноприйняті) – у прямокутних дужках.

Таксономічна характеристика подає відомості про кількість видів роду у світовій фауні, в Україні та області, а також дані про представлення підвидом чи підвидами у фауні області.

Статус. Подана характеристика охоронного статусу, який вказує на включення виду до різних Червоних списків або охоронних актів (Булахов и др., 1983; IUCN, 1994, 1996; RDBEV, 1997; Конвенція ..., 1998; Червоний список ..., 2002, 2003).

Морфологічні ознаки. Подані дані про розміри, вагу, основні характеристики ознак, що є визначальними (форма тіла, особливості будови у зв'язку з пристосуванням до певних умов середовища, забарвлення хутра, зубна формула тощо).

Поширення. Коротко охарактеризовано ареал виду; подаються відомості про поширення виду в Україні й у Дніпропетровській області.

Місцезалежність. Характеризуються основні біотопи, екосистеми та ландшафти, в яких мешкає вид, із вказуванням оптимальних стацій. Указуються особливості просторового розподілу виду по території області.

Біологічні особливості. Цей розділ включає ряд підрозділів, які характеризують активність, розмноження, живлення, линяння.

Активність. Подаються відомості про особливості річної (активність, сплячка і т. п.) та добової активності.

Розмноження. Характеризується статеві структура популяції, термін настання статевої зрілості, фенологія та інтенсивність розмноження, вагітність, лактація, плодючість та інше.

Живлення. Подаються загальні відомості про основні об'єкти живлення виду та дані про особливості спектра живлення в регіоні.

Линяння. Характеризується інтенсивність і строки змін волосяного покриву. Наведені у цьому підрозділі відомості цікаві для організацій, які проводять добування цих видів для визначення найбільш міцного і якісного хутра.

Вороги, паразити, хвороби. Указуються основні вороги, які знищують даний вид у процесі живлення. Наводяться деякі дані про різних паразитів (ектопаразитів і ендопаразитів), про наявність різних хвороб виду.

Оцінка чисельності. Дається загальна характеристика особливостей формування чисельності виду взагалі та чисельності в умовах Дніпропетровської області.

Причини зміни чисельності. Подаються відомості про природні та антропогенні чинники, які лімітують чисельність виду або призводять до її різкого зниження.

Заходи охорони. Вказуються заходи, які використовують для охорони даного виду. Особливо підкреслюється охорона виду в конкретних заповідних територіях, необхідність утворення нових охоронних територій для подальшого збереження та збільшення чисельності виду.

Соціальне значення. Цей розділ висвітлює в основному господарське значення: у боротьбі зі шкідниками городніх, садових, польових і лісових культур. Особлива увага приділяється такій важливій соціальній ролі виду, як утворення чи підтримка вогнищ, передача та розповсюдження тваринами збудників інфекційних захворювань і різних паразитичних організмів (особливо спільних для людини та свійських тварин).

Функціональне значення – відносно новий розділ. Пропоноване нами для введення до кадастру тваринного світу ще в 1989 році на Всесоюзній нараді з проблем кадастру та обліку тваринного світу (Булахов, 1989; Булахов и др., 1989). У цьому розділі характеризуються прояви тих чи інших способів життя, які обумовлюють функціонування екосистеми.

ЇЖАК ЄВРОПЕЙСЬКИЙ

Европейський еж

Erinaceus europaeus Linnaeus, 1758

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Їжакові – *Erinaceidae*

Таксономічна характеристика. Один із п'яти видів роду, один із двох видів роду у фауні України, єдиний вид у фауні Дніпропетровської області, представлений одним підвидом *E. e. concolor* Martin, 1838. Часто його виділяють як їжака південного *Erinanicus rumanicus* Wag. Nam. (Корнеев, 1952).

Статус. Віднесено до додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 218–297, хвоста – 17–35, задньої ступні – 35–49, вуха – 22–33, загальна довжина черепа – 48,0–57,8, конділобазальна довжина – 51–62, ширина виличних дуг – 33,0–39,8, ширина черепа – 21,3–29,2, висота черепа – 17,5–21 мм. Зубна формула: $i\ 3/2\ c\ 1/2\ pm\ 3/2\ m\ 3/3 = 36$. Довжина верхнього ряду зубів 26–31, нижньої щелепи – 41,0–47,4, нижнього ряду зубів – 21,2–25,0 мм. Вага тіла 0,9–1,0 кг. Тіло коротке, валькувате, ноги короткі, ступні стопоходячі. Рострум розвинений помірно, на самому кінці з голим кулястою форми рильцем. Очі маленькі, але добре розвинуті. Вуха округлі, коротші за голки на спині. Ноги, хвіст, черво та голова (крім тім'я) вкриті грубою шерстю з м'яким і тонким підшерстям (завдовжки 15–18 мм) і прямим щетинистим волоссям (до 40 мм). Решта тіла вкрита щільно всадженими голками (завдовжки до 30 мм і завтовшки до 1,0–1,3 мм). Сосків 10. Забарвлення як шерсті, так і голок варіює від коричневого до сірого та білуватого. Черевна частина та горло світліші. Голки бурого, темно-коричневого або чорного кольору. Колір голок змінюється залежно від місця розташування (Абеленцев та ін., 1956) (рис. 4.1).

Поширення. Ареал розірваний: вид поширений у Європі, Середній Азії, Західному Сибіру та на Далекому Сході. В Україні поширений по всій території, включаючи й Дніпропетровську область (карта 1).

Рис. 4.1. Їжак європейський

Карта 1. Поширення на території Дніпропетровської області (1) їжака європейського, лиліка пізнього, вовка, лиса звичайного, собаки снотовидного, ласки, мишей польової та хатньої, пацюка сірого, мишки лугової, хом'яка звичайного, ондатри, нориці польової, кабана дикого.

Карта 2. Поширення хохулі: місця знахідок до 1950-х років (1) та викопні плейстоценові рештки (2).

Місцеперебування. Типовий мешканець лісових, лучних і степових екосистем. Улюблене місце мешкання – узлісся листяного лісу (особливо в долинах річок), лісо-смуги, байрачні діброви, чагарникові зарості по балках і ярах. Часто оселяється в садах. Суцільних лісів і насаджень із тіньовою структурою деревостану вид уникає.

Біологічні особливості. Активність. Типова зимоспляча тварина. Діяльний лише в теплий період року. Від сплячки пробуджується на початку березня (у холодні роки – пізніше). Температура, при якій їжак прокидається, +15...+17°C. У сплячку впадає в листопаді. У теплий період року веде нічний спосіб життя.

Розмноження. Після пробудження в їжака починається гін. Статевої зрілості їжак досягає близько року (у 9–11 місяців). У цей час між самцями відбуваються бійки. Початок парування припадає на другу половину березня – початок квітня. Виводкові кубла будує в природних укриттях: заглибини, старі нори тхора або лисиці. Знизу їжак вистилає кубла сухою травою, зверху – старим бадиллям, соломною, опалим листям, гілками. У період розмноження їжаки живуть парами. Період вагітності – 46–50 діб. Народжує одноразово від 3 до 8 сліпих рожевого кольору малят завдовжки 5,0–6,5 см. Але вже через декілька годин молоді особини вкриваються дрібними м'якими голками. Через два місяці вони досягають розмірів дорослих.

Живлення. Кормові об'єкти різноманітні, але переважають дрібні тварини: слимаки, комахи та їх личинки (переважно жуки), черви, земноводні, птахи (особливо яйця та пташенята видів, що гніздяться на поверхні ґрунту), ящірки, змії, дрібні ссавці (землерийки, миші, нориці). У спектрі живлення достатнє місце займає рослинна їжа – фрукти, баштанні культури, гриби. До отрути змій нейтральні.

Вороги, паразити, хвороби. Завдяки здатності скручуватися, ховати дрібні частини тіла й виставляти зовні голки в їжака ворогів мало. На нього можуть нападати лише сови (пугачі), орли, лисиці та куниці. Паразити – численніші. У крові паразитують одноклітинні з групи піроплазм. З ектопаразитів зустрічається багато бліх, серед яких є особливий вид – їжачова блоха. Дуже багато зустрічається різних видів кліщів. Їжаки – годувальники іксодових кліщів, серед яких є загрозливі переносники вірусів кліщового енцефаліту. Іноді на одній особині зустрічається до 500–600 екземплярів кліщів. У самих їжаків відмічається висока несприятливість до інфекційних захворювань, навіть до туляремії.

Оцінка чисельності. Чисельність їжака в різних екологічних системах різна, вона коливається в межах від 0,12 до 2,08 екз./га. Найбільша чисельність спостерігається в лісо-смугах, особливо в тих, які межують із садами. У байрачних дібровах і на узліссях лісових масивів чисельність може сягати 1,5–1,9 екз./га, у заплачних дібровах (на галявинах та узліссях) – 0,1–0,4 екз./га. Щільність популяцій у лісах і в інших місцях мешкання постійно зменшується.

Причини зміни чисельності. Забруднення території промисловими викидами. Збільшення чисельності лисиць і бродячих собак, які винищують значну кількість кубел із малятами. Збільшення інтенсивності чинників антропогенного неспокою, особливо внаслідок стихійної рекреації долин малих річок.

Заходи охорони. Слід зберігати байрачні діброви та долинні рідколісся. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та в ряді державних лісових і ландшафтних заказників (Комісарівський, Грушеватський, Велика Западня, Паськове, Комарівщина, Дібровський, Волошанська Дача та інших).

Соціальне значення. Може створювати загрозливе становище як один із небезпечних годувальників кліщів і бліх, спільних із свійськими тваринами, спроможних утворювати природні вогнища збудників інфекційних захворювань і розповсюджувати хвороби. Деяку шкоду їжаки завдають мисливським господарствам, знищуючи яйця та

пташенят мисливських птахів. Знищуючи значну кількість шкідливих комах, вид може вважатись корисним біологічним компонентом у збереженні врожаю в садах.

Функціональне значення. Разом з іншими ентомофагами вид утворює механізми природного контролю над розвитком фітофагів, підтримує рівновагу у природних екосистемах.

ХОХУЛЯ ЗВИЧАЙНА (ВИХУХІЛЬ)

Выхухоль

Desmana moschata Linnaeus, 1758

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Хохулеві – *Desmanidae*

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду фауни світу, України та Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесено до Червоної Книги МСОП, Європейського Червоного списку, Червоної книги України (I категорія), до додатка 2 Бернської конвенції та до Червоного списку Дніпропетровської області як вид, що зник.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 180–230, хвоста – 170–205, кисті – 23,0–27,5, ступні – 50–60 мм. Загальна довжина черепа 53–58, вилична ширина – 30,3–22,8, ширина черепа – 24,9–30,1, найбільша висота черепа – 17,3–19,9 мм. Вага тіла 324–480 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 3/3 = 44$. Велика довгаста конічна голова закінчується рухливим, дещо розширеним на кінці хоботком. Боки хоботка усіяні кількома рядами цупких волосків. Хоботок закінчується видовжено-овальними ніздрями. Очі дуже малі, мають добре розвинені повіки. Слухові отвори у вигляді навкіс спрямованих наперед щілин до 10 мм. Коротка шия непомітно переходить у валькуватий тулуб. Кінцівки короткі: передні коротші задніх більше ніж удвічі. Пальці з'єднуються плавальною перетинкою. Довгі та гострі кігті (12–13 мм) злегка зігнуті. Зверху лапи вкриті коротким волоссям, знизу – голі, хвіст м'ясистий, стиснутий з боків. Хутро густе, м'яке, пухнасте. Із густого підшерстя виступають довгі остисті волоски. Спина блискуча, буро-коричнева. Боки світліші, знизу – світло-сріблясті (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Хохуля звичайна

Поширення. Поширення обмежується окремими популяціями в басейні Дону, Волги, Уралу. Раніше ареал охоплював і басейн Дніпра. В Україні внаслідок реакліматизації поширена в притоках Сіверського Дінця та в озерах його заплавл (Харківська, Донецька та Луганська області). У 1930-х (Стаховський, 1948б), а потім у 1950-х роках проведені роботи з реакліматизації виду в озерах Самарського лісу. Надійшли відомості, що хохуля прижилася й навіть по Самарі мігрувала в озера Таромського уступу (на Дніпрі), де зараз створений Дніпровсько-Орільський природний заповідник. Один з авторів зустрічав хохулю в заплавлних озерах у 1947–1948 роках. Хохуля зникла на початку 1950-х років. У минулому вона зустрічалася в басейні Дніпра. На території області поблизу Нікополя й Тарасівки в алювіальних відкладеннях Дніпра знайдені її рештки (Абеленцев та ін., 1956) (карта 2).

Місцезалежність. Мешкає в стоячих водоймах і річках із повільною течією в старицевих і заплавлних озерах. Охоче заселяє зарості, лісові озера. Оптимальні умови для її мешкання утворюються у водоймах із глибиною 1–2 м.

Біологічні особливості. Активність. Активна у присмерку (вранці та ввечері) протягом усього року. Утворює нори в берегах водойм із входом під водою на 10–40 см нижче рівня води. У крутобережних берегах довжина нір коротка, в пологих берегах нори довгі. Гніздова камера міститься на 20–30 см вище літнього рівня води, зимою – на глибині до 50 см.

Розмноження. Хохулі – моногами. Статевозрілими вони стають у 7–8 місяців. Розмножуються протягом року. Масове парування відбувається в період повені. Багато вагітних самок зустрічаються в червні та травні. Вагітність продовжується 45–50 діб. Кількість ембріонів 2–5. Малята народжуються сліпими й голими, розміром понад 75 мм, вагою 15–16 г. На третю добу з'являється рідке волосся, через 20 днів тіло повністю вкривається волоссяним покривом. У місячному віці починають самостійно житися. Живуть хохулі в природі не більше чотирьох років.

Живлення. Головний об'єкт живлення – малорухомі та нерухомі форми прісноводних безхребетних. Перевагу хохуля віддає молюскам і п'явкам, личинкам комах. Зимою переходить на живлення дрібною рибою та водною рослинністю (кореневища латаття, стрілолиста).

Линяння. У червні–липні (у період виховання молоді) дорослі хохулі линяють. Друге линяння дорослих і перше – молоді відбувається у вересні–жовтні.

Вороги та паразити. Вороги хохулі – здебільшого хижі риби (щука та сом). Із птахів на хохулю полюють скопа, болотяний лунь і шуліка. Весною в період повені, коли залиті нори, хохулю можуть знищувати ще й канюки. Зі ссавців головний ворог – лисиця, яка розкопує нори та знищує дорослих тварин і приплід. Із паразитів відомий дрібний жук – хохулевий сільфопсиллос. У гніздах хохулі часто знаходять кліщів. З ендопаразитів зустрічаються паразитичні черви – томікс, апріл крилата й агамоспіруда.

Причини зникнення. Зміни гідрології водойм. Відсутність щорічних повеней, які очищують водойми. Забруднення та обміління водойм, їх промерзання. Рибальське браконьєрство: лов риби сітками, куди потрапляють хохулі. Конкурентні стосунки з ондатрою.

Соціальне значення. Цінний промисловий звірок, добування якого заборонене у зв'язку з його рідкістю.

Функціональне значення. Хохуля – вища ланка екологічної трофічної піраміди у водних екосистемах. У зимовий період виконує важливу функцію аерації води, оптимізує кисневий режим водойм.

Перспективи. У перспективі можлива реакліматизація виду в заплавлних озерах Дніпровсько-Орільського заповідника.

КРІТ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АБО ЗВИЧАЙНИЙ

Обыкновенный крот

Talpa europaea Linnaeus, 1758

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Кротові – *Talpidae*

Таксономічна характеристика. Один із 5–7 видів роду, єдиний вид роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *T. e. brauneri* Satunin, 1908.

Статус. Не охороняється.

Морфологічні ознаки. Розміри тіла коливаються в межах 100–156, хвоста – 20–44, задньої ступні – 14–23, передньої – 13–20, ширина передньої ступні – 17–22 мм. Загальна довжина черепа – 33–38 мм. Вага тіла самців 78–114, самок – 68–87 г. Череп видовжений, сплющений зверху вниз, округлий ззаду та звужений наперед. Зуби досить гострі. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 3/3 = 44$. Форма тіла видовжено-валькувата. Масивні короткі та широкі лопатоподібні кінцівки крота мають вивернуті набік і назвні долоні. Пальці передніх лап з'єднані між собою шкіряною перетинкою, на кінцях мають довгі, плескати загострені кігті. Рийна поверхня кисті збільшується за рахунок так званого шостого пальця, якого немає в інших комахоїдних. Голова спереду витягнута в невеличкий хоботок. Маленькі вуха позбавлені зовнішньої раковини, очі дуже маленькі, позбавлені війок. Тіло вкрите м'яким, бархатистим коротким густим волоссям без певного спрямування. Волосся темно-буре або блискучо-чорне (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Кріт європейський

Поширення. Лісова та лісостепова зона Європи та Азії. У деяких місцях заходить за Полярне коло. На півдні Східної Європи заходить у пониззя Дону, Передкавказзя, Кавказ і Закавказзя. У тайзі кріт доходить до Якутська та Байкалу. Зустрічається на Алтаї, у північній частині Монголії, західній частині Китаю, у Північній Індії та в Середземномор'ї. В Україні кріт поширений переважно в лісовій та лісостеповій

зонах. По долинах річок заходить у степову зону. У Дніпропетровській області зустрічається у заплавах лісах р. Оріль та р. Самара. До спорудження Каховського водосховища зустрічався в плавнях нижнього Дніпра, неподалік від Нікополя (карта 3).

Місцезалежність. Типовий мешканець широколистяних і змішаних лісів і долин річок із луками та штучними насадженнями. Займає різноманітні біотопи: галявини лісів, луки, поля, сади, городи. В умовах Дніпропетровської області переважно населяє заплавні діброви, судіброви, аренні бори. На поля в умовах області не заходить.

Живе в ґрунтовому покриві. На поверхню виходить рідко. У ґрунті прокладає ходи двох типів: постійні або жилі (які він риє на глибині 10–60 см; у цих норах він і зимує) та поверхневі або кормові (де він видобуває корм; такі нори пролягають прямо під поверхнею). Поверхневих ходів дуже багато, вони сягають декількох кілометрів. Якщо сприятливі стації віддалені між собою, кріт прокладає так званий міграційний хід, яким він переміщується між різними ділянками. Такі ходи дуже довгі.

Біологічні особливості. Активність. Кріт активний протягом року. Весною та восени спостерігається посилена рийна активність, особливо вранці та ввечері, а за нестачі кормових об'єктів – й у денні часи.

Розмноження. Моногами, статева структура популяції включає рівну кількість самців і самок (1 : 1). Навесні, як тільки відтане ґрунт, після ремонту ходів, у крота починається гін. Парування кротів відбувається у березні–квітні. Вагітність триває 35–40 діб. Найбільша кількість вагітних самок припадає на травень. У кінці квітня – у травні самка народжує 3–12 малят. Кроти (самець і самка) вигодовують малят не тільки молоком, а й червами і личинками комах, привчаючи їх до природного корму. У липні молоді кроти досягають розмірів дорослих. Протягом року самка приносить один–два приплоди. Два приплоди спостерігаються у південних районах.

Живлення. Об'єкти живлення – дощові черви, комахи та їх личинки, багатоніжки, молюски, павуки, іноді дрібні гризуни. В умовах заплавної діброви Оріль та Самари кріт вживає до 187 видів кормових об'єктів. У ваговому співвідношенні переважають личинки твердокрилих (51,9 %), двокрилих (8,6 %), лускокрилих (7,5 %), прямокрилі (7,2 %), дощові черви (6,5 %) та інші безхребетні. Дрібні ссавці (гризуни, землерийки) складають 0,5–1,6 % від ваги спожитого корму.

Линяння. Линяння відбувається тричі на рік – весною, влітку та восени.

Вороги, паразити, хвороби. У зв'язку з підземним способом життя ворогів мало. Лише тоді, коли кроти зрідка виходять на поверхню, їх знищують сови, ворони, лисиці, ласки, тхори, куниці. Серед ендopазитів зустрічаються круглі та плоскі черви: спірура кротова, ітіогонімум захищений, порокоєкум. Личинками нематод в умовах лісів Присамар'я буває вражено до 30–50 % кротів. З ектопаразитів у великій кількості паразитують блохи та кліщі. В умовах Самарського лісу зараженість гамазовими кліщами складає 34,7 % (Корабльов, 1972). Кроти дуже чутливі до туляремії.

Оцінка чисельності. Чисельність кротів дуже нестабільна. Межі коливань залежать від наявності посушливих або дуже морозних років. У звичайні роки зі сприятливими умовами чисельність крота в середньому за ряд років складає 0,8–7,0 особин/га. У різні роки в заплавах Присамар'я численність виду коливається в межах 3–8 із середнім значенням 5,5 особин/га, в аренних борах – 0,2–2,5 (0,8) особин/га. В орільських заплавах (у районі Котівського лісництва) недалеко від с. Чернетчина – 2–6 (3,7) особин/га. В останні роки спостерігається різкий спад чисельності.

Причини змін чисельності. Негативний вплив на умови життя, що обумовлює загибель значної кількості кротів, спричиняють високі повені та затримка надмірної вологості ґрунту. Велика кількість кротів гине у посушливі роки та при глибокому промерзанні ґрунту. Посуха викликає нестачу кормів у літній період, глибоке промерзання ґрунту спричиняє загибель тварин у зимовий період.

Карта 3. Поширення крота європейського: сучасні знахідки (1) та зустрічі до 1953 р.

Карта 4. Поширення рясоніжки великої.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Планується організація національного природного парку Самарський Бір, де охорона виду буде здійснюватися належним чином.

Соціальне значення. Цінний хутровий звір. Заготівля шкурок в області інтенсивно проводилася в кінці 1940-х і на початку 1950-х років. У 1947 році здобуто 5200 шкурок крота.

Функціональне значення. Велику роль кроти відіграють у створенні природного контролю над розвитком фітофагів. Особливе значення має те, що кріт знищує значну частину личинок і лялечок комах, що розвиваються в ґрунті. Друга (чи не найважливіша) його функціональна роль полягає в його рийній активності. В умовах степової зони, де випаровування переважає над опадами, ґрунти пересихають, стають твердими, не пропускають повітря, що знижує продуктивність степових лісів. Кроти значною мірою пом'якшують негативний вплив кліматичних умов на існування лісу в степу, сприяють інтенсифікації гумусоутворення, проникненню поживних речовин у доступні для рослин горизонти ґрунтів.

РЯСОНІЖКА ВЕЛИКА, або КУТОРА ВОДЯНА

Водяная кутора

Neomys fodiens Pennant, 1771

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Землерийкові – *Soricidae*

Таксономічна характеристика. Один із двох видів роду у фауні світу та України, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *N. f. fodieus* Pennat, 1771.

Статус. Вид занесено до додатка 3 Бернської конвенції та до Червоного списку Дніпропетровської області (II категорія).

Морфологічні ознаки. Це найбільший із землерийок вид. Довжина тіла 75–103 (83), хвоста – 45–77, задньої ступні – 16–21, вуха – 6–10 мм. Загальна довжина черепа 21–24, ширина черепа – 10,2–12,4, висота – 6,2–7,3 мм. Вага тіла – 16–20 (17,2) г. Зубна формула: $i\ 3/1\ c\ 0/0\ pm\ 3/2\ m\ 3/3 = 30$. Хоботок у рясоніжки потовщений, менше загострений, ніж у звичайної бурозубки (мідиці). На нижньому боці хвоста розвинений кіль із жорстким волоссям. На задніх лапах краї підошви облямовані довгим і пружним волоссям, що збільшує поверхню лапи. Вушні раковини сховані у хутрі. Слуховий прохід закритий двома клапанами. Забарвлення спини блискучо-чорне або темно-коричневе, черево сріблясто-біле, хвіст різко двоколірний. Забарвлення молодих особин більш тьмяне (рис. 4.4).

Поширення. Вид поширений від Атлантичного узбережжя Європи на заході до Охотського моря на сході. Північна межа проходить у Фінляндії берегами Льодовитого океану (нижче Полярного кола). На півдні ареал огинає північнокавказькі, волгоуральські та казахстанські степи. В останні роки виявлене розширення ареалу на південь (Cantoni, 1993; New European southern distribution ..., 2005). В Україні рясоніжка поширена майже скрізь: у Карпатах і Прикарпатті, Поліссі, Лісостепу. Південна межа її розповсюдження – південні райони Вінницької, Черкаської, Луганської та північні райони Кіровоградської, Дніпропетровської та Донецької областей. У Дніпропетровській області вид зустрічається лише в Самарському лісі (Новомосковський, Павлоградський райони) (карта 4).

Місцеперебування. Мешканець різних ландшафтів, оселяється на берегах озер, річок і струмків. У Самарському лісі зустрічається в береговій зоні озер та р. Самара, у заплавах дібровах, притерасних вільшаниках і аренних борах. Із великим бажанням і майстерністю плаває та пірнає. Нори риє в берегах водойм у купинах, серед чагарників протягом усього року. Нори ведуть до кубла на поверхні ґрунту або в підстилці та до води.

Рис. 4.4. Рясоніжка велика

Біологічні особливості. Активність. Активна рясоніжка протягом року. Активність цілодобова, але її пік здебільшого припадає на нічний період і в основному залежить від пошуків корму та ступеня насиченості. Живе в кублах і норах. Щогодини вдень вона перебуває на поверхні 7–18, уночі – 12–37 хвилин.

Розмноження. Навесні після танення льоду на водоймах кутора приступає до розмноження, яке відбувається з квітня по вересень. Вагітні самки зустрічаються у квітні–липні. Вагітність триває 24 доби. Рясоніжка дає два та більше приплодів. У виплоді налічується від 2 до 10 малят, які народжуються голі та сліпі. Статевозрілими вони стають на 8–9-му місяці; розмножуватися починають на наступний рік після народження.

Живлення. Звичайний корм кутори – тваринні об'єкти: водні (перевага віддається жабам, пуголовкам, личинкам бабок, плавунцям, гамарусам, водяним осликам, молюскам, дрібній рибі) та наземні (коники, метелики, пташенята). Перевагу віддає крупним об'єктам. Протягом доби може поїдати корм вагою більше її тіла (110–120 %).

Вороги та паразити. Ворогів у кутори досить багато, як серед риб, так і серед птахів і ссавців. У воді на неї полюють щука, сом, великі окуні, норка, видра; на суходолі – сови, ворони, ласка, куниця, лисиця. Паразитів теж дуже багато. У кишечнику часто зустрічаються різні нематоди, скреблянки, цестоци та трематоди (до 19–20 видів). Серед ектопаразитів у значній кількості спостерігаються блохи, гамазові та іксодові кліщі. Рясоніжка – носій туляремії, але вид досить стійкий до цієї хвороби.

Оцінка чисельності. Чисельність кутори коливається значною мірою: у заплавах дібровах Самарського лісу – 0,2–1,2, в аренних борах – 0,1–0,4 особини/га. Середня чисельність виду досягає відповідно 0,6 та 0,2 особини/га. В останні роки чисельність рясоніжки значно зменшилася.

Причини зміни чисельності. Негативно впливають на чисельність кутори сильні морози (у малосніжні роки, які у Придніпров'ї спостерігаються досить часто). Крім цього, у період повені у долинні водойми потрапляє вода з Самари, забруднена шахтними водами.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Необхідно організувати заповідну зону в Самарському лісі із статусом національного парку чи природного заповідника.

Соціальне значення. Особливого соціального значення вид не має. В умовах області не потрапляє до культурбіогеоценозів і не може чинити на них корисну чи шкідливу дію. В епідеміологічному відношенні рясоніжка може підтримувати природну вогнищевість туляремії та сприяти її розповсюдженню.

Функціональне значення. Бере незначну участь у створенні механізму природного контролю розвитку фітофагів, особливо відносно личинок пластинчастовусих і коваликів. Утворенням нір у прибережній зоні кутора сприяє посиленню аерації вологих ґрунтів, а в посушливі роки – горизонтальному водопроникненню та зволоженню ґрунтів. Фізіологічні виділення у водних і прибережних системах підвищують біологічну активність ґрунтів та їх біопродуктивність.

МІДИЦЯ (БУРОЗУБКА) ЗВИЧАЙНА

Обыкновенная бурозубка

Sorex araneus Linnaeus, 1758

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Землерийкові – *Sorecidae*

Таксономічна характеристика. Один із 49 видів роду, один із чотирьох видів у фауні України, один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *S. a. araneus* Linnaeus (1758).

Статус. Вид занесений до додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміри тіла маленькі 50–90 (69), хвоста – 35–46 (41,5), задньої ступні – 11–15 (12,4), вуха – 4,0–7,8 (5) мм. Загальна довжина черепа 18–21,5 (19), висота – 5,2–6,7 (6) мм. Вага тіла 5,5–13,6 (9,5), самці – 5,5–10,5, самки – 7,0–13,6 г. Звірок мишоподібний із загостреною конусоподібною головою, яка переходить у подовжений рухливий хоботок, усаджений із боків пружними щетинками (Абелинцев и др., 1956). Тіло вкрите коротким, густим, м'яким бархатистим волоссям. Забарвлення спини темне від кофейно-бурого до сірувато-бурого кольору, по боках світліше. Черевце світло- або темно-сіре. Узимку хутро темнішає. Хвіст із ледве помітною двоколірністю, вкритий однакової довжини волоссям і лише на вершині є невеличкі китички. Зубна формула: $i\ 3/1\ c\ 0/0\ pm\ 4/2\ m\ 3/3 = 32$. Усі зуби, особливо їх вершини, мають червонувате-буре забарвлення (рис. 4.5).

Поширення. Ареал займає всю Європу та Північну Азію до тихоокеанського узбережжя, за винятком степів і пустель. В Україні поширена в Карпатах, лісовій та лісостеповій зонах, проникає вздовж річкових долин далеко у степові райони, аж до узбережжя Чорного моря. У Дніпропетровській області поширена в долинних лісах Дніпра, Орілі, Самари та Вовчої. Живе також у байрачних дібровах і штучних лісових масивах (карта 5).

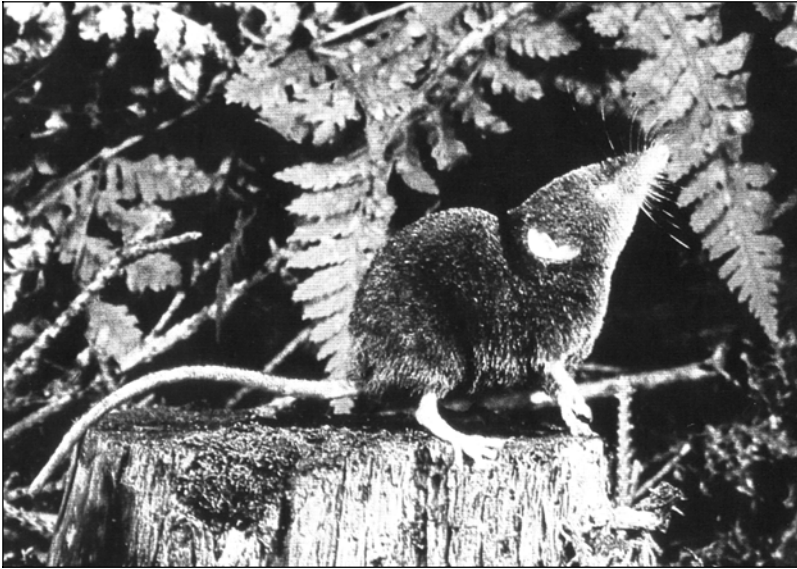

Рис. 4.5. Мідія звичайна

Місцеперебування. Мешканець різних ландшафтів. Улюблені місцеперебування – ділянки бурелому, товста й рихла лісова підстилка в долинах річок, очеретяні зарості. Чисельність залежить в умовах Дніпропетровської області від типу деревостану, світлової структури крони, вологості ґрунту. Найвища чисельність спостерігається в лісових екосистемах із тіньовою або напівтіньовою світловою структурою деревостану з високим ступенем зімкнутості крон (0,7–0,8), у вологих і свіжих місцеперебуваннях. Із переходом до освітленої структури деревостану, малої зімкнутості крон (0,1–0,2), сухих позицій землерийки зникають. Мешкає в підстилці та верхніх шарах ґрунту, де прокладає ходи або користується норами крота чи гризунів.

Біологічні особливості. Активність. Проявляє високу активність протягом усього року; її інтенсивність залежить від ситості та чисельності об'єктів живлення. Улітку в лісових насадженнях з освітленою світловою структурою та малим ступенем зімкнутості крон або у відкритих безлісних місцях спостерігаються два піки добової активності (21–23-я та 4–6-а години), у період спокою – о 13–16-й годині. У лісових екосистемах із напівтіньовою та тіньовою структурою з високою зімкненістю крон вона активна протягом цілої доби. Періоди спокою короткочасні. Пошуки їжі займають 70–75 % часу (Булахов, 1974).

Розмноження. У статевій структурі популяції, як правило, майже рівне співвідношення між самцями та самками (1,1–0,9; 0,9–1,1). Звичайно кількість самок збільшується в несприятливі роки, або з підвищенням рівня техногенної трансформації екосистем. Період розмноження досить тривалий – із кінця березня – початку квітня до початку жовтня, а в теплі роки до середини листопада. Вагітні самки зустрічаються з кінця березня до кінця жовтня. Період вагітності – 18–20 днів. У приплоді спостерігається від 3 до 13 малят, у середньому 6–9. Середня плодючість у несприятливі роки, або при забрудненні систем збільшується на 10–20 %. Малята народжуються голі, сліпі, із закритими вушними отворами. У двотижневому віці вони вкриваються волоссям, у тритижневому відкриваються очі. Півторамісячні звірки переходять до самостійного життя. Статевозрілими стають у 4–5 місяців. Життя бурозубки триває 9–20 місяців, але переважна більшість взимку гине. Висока інтенсивність розмноження та плодючість обумовлює швидке оновлення популяцій.

Живлення. Бурозубка звичайна споживає переважно тваринну їжу, але часто живиться й рослинами. Основні об'єкти живлення – комахи, багатоніжки, павукоподібні, дрібні гризуни. Із комах переважають хрущі, туруни, листоїди, пластинчастовусі, довгоносики, мертвоїди, метелики, саранові. Часто споживають насіння хвойних дерев. У Самарському лісі, за результатами наших досліджень, добова норма корму бурозубки складає $18,8 \pm 1,3$ г. Середній індекс споживання (до ваги тіла на добу) – 217 %. Величина фізіологічного освоєння – 72–74 %. Серед кормових об'єктів різні фітофаги складають 64 %, зоофагів – 9 %, решта – сапрофаги (в основному дощові черви).

Линяння. Линяє звичайна мідія тричі на рік: навесні, влітку, восени. Весняне линяння починається у квітні, триває до кінця травня – початку червня. Із другої половини липня до кінця серпня вони линяють знову. Останнє линяння відбувається у вересні–жовтні. На місці літнього волосся відростає більш густе й довге.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів багато: це в основному сови, миші, шуліки. Нами в погадках шуліки виявлено до 1 % кісток мідії звичайної відносно загальних кісткових решток ссавців. Живляться мідіями ласка, горностай, тхори, куниця, єнотовидний собака, борсук. В умовах Дніпропетровської області в раціоні лисиці до 1,2–2,5 % припадає на землерийок (Булахов, 1979). З ендopазитів у мідії знаходять до 26 видів різних глистів – трематод, цестод, скреблянок. Особливо відзначається специфічний вид – солітер землерийковий. Фауна ектопаразитів в основному складається з різних видів бліх та кліщів, особливо гамазових. Так, за даними А. М. Корабльова (1972), в лісах Присамар'я екстенсивність зараження звірків гамазовими кліщами складала понад 30 %. Специфічний ектопаразит – землерийкова блоха. Дуже чутливі мідії до збудників туляремії. Проявляється стійкість до цієї хвороби.

Оцінка чисельності. У місцях перебування мідія звичайна здатна утворювати значну чисельність. В умовах степових лісів Дніпропетровської області можна нарахувати в різні роки від 10 до 250 особин/га. Коливання чисельності надзвичайно високі. В останні роки чисельність виду значна. У теперішній час у байрачних дібровах чисельність мідії коливається в межах 12–30 (середня 16,9) особин/га, у заплавних дібровах – 20–120 (41) особин/га, в аренних борах – 5–17 (8,8) особин/га, у штучних лісових масивах – 2–15 (4,5) особин/га. Загальна тенденція – зменшення щільності, особливо при забрудненні систем. У забруднених екосистемах із 3–4-м рівнем забруднення мідія звичайна зникає.

Причини зміни чисельності. Значна смертність і коливання чисельності в популяції мідії звичайної обумовлені несприятливими метеорологічними умовами. Різке зростання смертності спостерігається в безсніжні суворі зими й особливо при вкритті поверхні ґрунту льодом. З антропогенних чинників виду загрожує сільськогосподарське та техногенне забруднення екосистем, стихійне рекреаційне освоєння прибережної зони озер і річок. Так, до утворення Дніпровсько-Орільського природного заповідника, а до того – державного ландшафтного заказника Таромський Уступ, чисельність мідії в оптимальних місцях перебування була на 80–90 % нижчою, ніж зараз, а в деяких місцях (найбільше насичених відпочиваючими) вид був зовсім відсутній.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику, ландшафтних заказниках Волошанська Дача, Комісарівський Ліс, Великомихайлівський Ліс, Комарівщина та інші. Для охорони найчисленнішої популяції необхідна організація національного природного парку Самарський Бір.

Соціальне значення. Найбільше негативне соціальне значення мідії звичайної полягає в можливості розповсюдження спільних із свійськими тваринами видів екто- та ендopазитів. Корисність полягає в масовому знищенні шкідників сільського та лісового господарства.

Функціональне значення. Мідиця звичайна – вагома частина в утворенні механізму екологічної рівноваги в екосистемах, насамперед, у зниженні чисельності фітофагів. Трофічна активність цього виду сприяє зменшенню кількості фітофагів у різних блоках лісових екосистем (у ґрунті, підстилці, травостої) на 15–30 %, що обумовлює посилення екологічної стійкості лісів у жорстких умовах степової зони. Прокладання ходів у підстилці та її розпушування з одночасним перемішуванням із фізіологічними виділеннями тварин сприяє прискоренню її мінералізації, інтенсифікації кругообігу речовин у системі. Утворення складної мережі нір у верхньому шарі ґрунту сприяє аерації ґрунтів, підвищує водопроникнення, що стимулює лісопоновлення, важливе для штучних лісових насаджень.

МІДИЦЯ (БУРОЗУБКА) МАЛА

Бурозубка мала

Sorex minutus Linnaeus, 1766

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Землерийкові – *Sorecidae*

Таксономічна характеристика. Один із 49 видів роду, один із чотирьох видів роду у фауні України, один із двох видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *S. m. minutus* Linnaeus, 1766.

Статус. Вид занесено до додатка 3 Бернської конвенції та до Червоного списку Дніпропетровської області (IV категорія).

Морфологічні ознаки. Найменший звір теріофауни України й області. Довжина тіла 41–57, хвоста – 33–43, ступні – 9–12, висота вуха – 3,5–7,0 мм. Загальна довжина черепа 15,1–17,7, ширина – 7–7,9, висота – 4,5–5,3 мм. Вага тіла 2–5 (3,5) г. Зубна формула: $i\ 3/1\ c\ 0/0\ pm\ 4/2\ m\ 3/3 = 32$. У черепі мозкова капсула більше видавлена й вужча, ніж у мідиці звичайної. Зубна система менше гетеродонтна за рахунок вирівнювання зубів за величиною, бугорки зубів більше вирівняні. Забарвлення майже не відрізняється від мідиці звичайної. Молоді особини темніші. Хвіст укритий рідким волоссям (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Мідиця мала

Поширення. Поширена в лісових, лісостепових, гірських і рівнинних районах Європи, Сибіру, Далекого Сходу. У степи заходить по заплавах річок і лісах. В Україні розповсюджена в Карпатах, Поліссі, північних районах Лісостепу, у лісах і долинах річок та в Криму. У Дніпропетровській області вона зустрічається на півночі по річковій долині р. Оріль, у Присамар'ї та на півдні – у лісових екосистемах у Нікопольському районі (до 1954–1955 рр.) (карта 6).

Місцеперебування. Мешкає в різноманітних ландшафтах. Переважно заселяє лісові або лучні біотопи з підвищеною вологістю ґрунту. Уникає сухих і відкритих місць, ділянок із щільною дерновиною. В умовах Дніпропетровської області перевагу надає лісовим екосистемам, деревостан яких сформований із щільнокронних порід, які розташовані у вологих і сирих місцях, заростям чагарників і різноманітним травостоям. Наявність водойм у лісах оптимізує середовище існування мідіци. Сховища розташовує в різних природних укриттях (пустоти під корінням, пнями, купами рослинних решток). У зимовий період для збереження тепла облаштовує в норах утеплені кулеподібні гнізда (McDevitt, Andrews, 1994, 1995).

Біологічні особливості. Активність. Мідіця мала активна протягом усього року цілодобово, з невеликими перервами після вдалого полювання. Пік активності припадає на нічний період. Удень тварини виходять із гнізд і схованок багато разів, але на короткий час. Загальна добова активність обумовлена чисельністю кормових об'єктів (Saarikko, Hanski, 1990). У середньому за межами гнізда мідіця перебуває до 16 хвилин на годину. Під час перебування у схованці або гнізді мідіця мала буває неактивною всього 3–5 хвилин. Високий добовий ритм обумовлений великою потребою в поживі та здатністю голодувати лише протягом дуже короткого часу. Узимку мала мідіця не менш активна, ніж у літній період.

Розмноження. Статеву структуру популяцій малих мідіць дуже мінлива. Кількість самок в умовах Дніпропетровської області складає 30 % у посушливі роки, а в роки із достатньою кількістю опадів – до 60 %. Не всі самки беруть участь у розмноженні. За В. І. Абеленцевим та ін. (1956), середня кількість самок, які розмножуються, може досягати лише 12 %. Період розмноження значно коротший, ніж у мідіци звичайної, розпочинається, як тільки сніг стане, та продовжується 5–6 місяців. Самка приносить у приплоді 5–8 голих, сліпих малят, які швидко розвиваються та ростуть.

Живлення. Живиться мідіця переважно тваринними об'єктами, в основному турунами, листоїдами, коваликами, кобилками, вовчками, личинками інших комах, особливо лялечками мурах, дощовими червами, багатоніжками. Із рослин може споживати насіння сосни, плоди шипшини тощо. Добовий раціон живлення досить різноманітний і становить понад 200 % від ваги тіла.

Линяння. Линяння відбувається двічі на рік: навесні, відразу після танення снігу, та восени, у вересні, коли літнє хутро змінюється на зимове.

Вороги, паразити, хвороби. Природні вороги мідіци малої ті ж самі, що й у мідіци звичайної. Подібна якісна та кількісна характеристика щодо енто- та ектопаразитів. На відміну від мідіци звичайної, у даного виду менша опірність різним хворобам. Особливо чутлива мідіця мала до захворювання туляремією.

Оцінка чисельності. Чисельність мідіци дуже мала. По Україні, за даними В. І. Абеленцева та ін. (1956), навіть у сприятливих умовах її чисельність на порядок нижча, ніж звичайної мідіци. В умовах степових лісів чисельність виду ще менша: у пастки вона потрапляє не кожного року. Щільність можна оцінити в межах 0,3–1,5 особин/га, але просторова структура її популяцій агрегована.

Причини зміни чисельності ті самі, що й у попереднього виду.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику.

Карта 5. Поширення мідіци звичайної: сучасні знахідки (1) та місця реєстрації до 1954 р. (2).

Карта 6. Поширення мідіци малої: сучасні знахідки (1) та місця реєстрації до 1954 р. (2).

Соціальне значення. При наявності високої чисельності, яка інколи трапляється в умовах Полісся та Лісостепу, може бути дуже корисною для зменшення активності шкідників лісу. Теоретично може спричинити виникнення епізоотій, але такі факти ще не відомі.

Функціональне значення. У зв'язку з низькою чисельністю функціональне значення майже не виявляється. При збільшенні чисельності може стати активним компонентом захисного блоку автотрофів.

БІЛОЗУБКА БІЛОЧЕРЕВА

Белобрюхая белозубка

Crocidura leucodon Hermann, 1780

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Землерийкові – *Sorecidae*

Таксономічна характеристика. Один із 148 видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *C. l. leucodon* Hermann, 1780.

Статус. Вид занесений до додатка 3 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (III категорія).

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 60–80 (68), хвоста – 26–42, задньої ступні – 10, вуха – 4,0–8,8 мм. Загальна довжина черепа 17,5–19,9, ширина – 8,0–10,0, висота – 4,2–5,2 мм. Вага тіла 8,0–12,5 (9,1) г. Зубна формула: $i\ 3/1\ c\ 0/0\ pm\ 2/2\ m\ 3/3 = 28$. Зуби білі. Очі малі та непомітні. Внутрішні краї вух укриті коротким рідким волоссям. Вуха виступають над хутром. Вібриси довгі, білого та чорного кольору. Хвіст циліндричний або злегка сплюснений знизу, довжина його сягає половини довжини тіла. Хвіст укритий волоссям двох типів: м'яким, коротким (до 1 мм) і густим, яке на вершині хвоста утворює китицю, і рідко розсіяним, завдовжки 5–6 мм. Улітку забарвлення хутра на спині та зверху голови варіює від чорно-бурого до червонувато-коричневого з металевим блиском і сріблястим нальотом. Черево білувате (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Білозубка білочерева

Поширення. Білозубка білочерева поширена в Європі на північ до Голандії, Варшави, Московської області. В Азії на північ проникає до 50–55° північної широти, на схід – до Монголії включно, на південь – досягає Середземного моря, Північного

Ірану, Середнього Китаю. В Україні поширена у Карпатах, Поліссі, Лісостепу та Степу. У Дніпропетровській області реєструється переважно на лівобережжі й досить рідко зустрічається на правобережжі Дніпра. Поширення в області має мереживний характер. На правобережжі її знаходження зафіксоване на степових ділянках недалеко від річкової ділянки Бокової та Боковеньки, що впадають у Карачунівське водосховище, поблизу Комісарівського лісу й на схилах балок біля Макортівського водосховища, у балках долини рік Базавлук і Солона, неподалік від с. Томаківка, у балках неподалік від Верхівцевого, на степових ділянках і балках південніше Дніпропетровська (за аеропортом). На лівобережжі вид зареєстрований у Магдалинівському районі, поблизу заказника Волошанська Дача, в околицях с. Преображенське (Юр'ївський район), у балках північніше с. Андріївка (Новомосковський район) та на лівобережжі р. Вовча напроти Васильківки (карта 7).

Місцеперебування. Переважно пов'язана з відкритим ландшафтом. Оселяється по узбережжях річок, у плавнях, рівнинних степових екосистемах і балках. В умовах області білозубка переважно зустрічається по балках, по краях байрачних дібров, у лісосмугах та плакорних лісових насадженнях. Улюблене місце мешкання – зарості чагарників або ділянки з високим травостоєм.

Біологічні особливості. Активність. Біологія виду вивчена недостатньо. Білозубка активна цілий рік, у сплячку не впадає. Основна добова активність припадає на нічний період. Удень активність різко падає. Лише нестача їжі спонукає тварину на пошук корму вдень.

Розмноження. Наприкінці березня – початку квітня у білозубки білочеревої починається шлюбний період, який триває до жовтня. За цей час самка народжує двічі-тричі по 5–9 голих і сліпих малят.

Живлення. Живиться безхребетними, переважно комахами та їх личинками, багатоніжками, слимаками, дошовими червами, дрібними гризунами. Із рослинної їжі білозубка споживає коріння, цибулини, злакові рослини, ягоди та фрукти. Добова потреба – 60–100 % ваги тіла. Трофіка подібна до інших землерійок, але більше виявлена схильність до поліфагії.

Линяння. Перше линяння помічене наприкінці квітня – на початку травня, коли зимовий період змінюється на літній. Друге линяння, вірогідно, відбувається в жовтні, але достовірно його термін не встановлений.

Вороги та паразити. На білозубку полюють денні (боривітер, кібець, шуліка, лунь, сокола, сорокопуди) та нічні види птахів (сови сіра, вухата, болотяна, сичі). Їх споживають також різні змії. Зі ссавців – їжаки, ласка, горностай, куниця, тхори, лисиці. З ектопаразитів зареєстровані нематоди (один вид), цестооди (два види). З ектопаразитів – личинки кліщів і блохи.

Оцінка чисельності. Скрізь дуже рідкісний вид. Зустрічається поодинокі, не кожний рік. За загальними оцінками, в Україні вид має не більше 1 % від чисельності всіх дрібних ссавців (землерійки, дрібні гризуни). В області рідкісна, але протягом останніх п'яти років чисельність змінюється мало.

Причини зміни чисельності. Природні причини ті ж самі, що і для інших землерійок, антропогенні – хімізація сільськогосподарського виробництва, розорювання степових ділянок і балок.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Для збереження популяції необхідно зберегти середовище існування білозубки шляхом організації у балках і на цілинних ділянках степу заказників та інших об'єктів природно-заповідного фонду.

Соціальне значення. При зростанні чисельності може бути корисною в сільському господарстві як винищувач шкідників.

Функціональне значення. Не вивчалось.

БІЛОЗУБКА МАЛА

Малая белозубка

Crocidura suaveolens Pallas, 1811

Ряд Комахоїдні – *Insectivora* [*Soriciformes*]

Родина Землерийкові – *Sorecidae*

Таксономічна характеристика. Один із 148 видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *C. s. suaveolens* Pallas, 1811.

Статус. Вид занесений до додатка 3 Бернської конвенції та до Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Розміри менші за попередній вид. Довжина тіла 50–73, хвоста – 25–44, задньої ступні – 10–15, вуха – 5–10 мм. Довжина черепа 16–18, ширина – 8–9, висота 3,8–4,6 мм. Вага тіла 4–9 г (самок – 5,8, самців – 6,4 г). Зубна формула: $i\ 3/1\ c\ 0/0\ pm\ 2/2\ m\ 3/3 = 28$. Зуби білі. Забарвлення хутра мінливе. Спина та верх голови – від рудо-коричневого до темно-коричневого з металеві-сірим відблиском. На черевному боці – від кремового до сірувато-білого. Зимове вбрання: спина – руда, черво – сіре. Хвіст має волосяний покрив подібний до білозубки білочеревої. Передня частина голови закінчується витягнутим ростромом (рис. 4.8).

Рис. 4.8. Білозубка мала

Поширення. Поширена білозубка мала на значній території Євразії: на північ до Голандії, Естонії, півдня Московської області; на схід до Уссурійського краю; на півдні її ареал досягає берегів Середземного моря, Ірану, Афганістану, Монголії, Північного Китаю. У межах України зустрічається майже скрізь, крім Карпатських полонин і дуже зволоженого болотистого західного Полісся. У Дніпропетровській області може зустрічатися скрізь, але дуже рідко. Найчастіше реєструється в долині і придолинній частині р. Оріль, Самара, Вовча, у прибережній зоні Дніпровського водосховища (на відстані 0,5–3,0 км від берега) у Солонянському, Томаківському, Нікопольському та Апостолівському районах (карта 8).

Місцеперебування. Майже євритопний вид. Заселяє лісові, степові, пустинні екосистеми. В умовах області зустрічається по балках, на полях, у садах. Віддає перевагу відкритим ділянкам із чагарниковою рослинністю. Гнізда будує в ґрунтових заглибленнях, під землею, у норах, які білозубки риють на глибину до 30–60 см, а також у пнях.

Біологічні особливості. Активність. Білозубка мала активна протягом року. Переважно нічний звірок. Восени та взимку вона активна і вдень. Поза гніздом білозубка перебуває кожної години 5–6 хвилин удень і 25–30 хвилин уночі.

Розмноження. Період розмноження починається гоном із початку квітня й завершується на початку жовтня. Вагітність триває 23–25 діб. Кожна самка здатна привести 2–3 приплоди по 3–8 голих, сліпих малят. У півторамісячному віці вони переходять до самостійного життя.

Карта 7. Поширення білозубки білочеревої

Карта 8. Поширення білозубки малої

Живлення. Білозубки малі живляться переважно тваринною їжею. Основу раціону складають павуки, стоноги, коники, кобилки, цвіркуни, метелики, личинки комах. Особливо часто у шлунках зустрічаються рештки жуків (хрущів, турунів). Рослинними об'єктами живляться у випадках відсутності тваринного корму. Споживають плоди шипшини, насіння гарбузів, картоплю, буряки. Добова потреба – 50–130 % ваги тіла.

Линяння. Весною, після парування, відбувається перша заміна хутра – із зимового на літній. Його замінює коротше і рідше волосся. Після припинення розмноження з похолоданням (із кінця вересня по кінець жовтня) починається друге линяння – заміна літнього волосся на зимове (густе та значно довше).

Вороги, паразити, хвороби. Вороги ті ж самі, що й у білозубки білочеревої. Паразити недостатньо вивчені. Відомо, що в хутрі зустрічається гребеняста блоха. Білозубка мала сприйнятлива до туляремії.

Оцінка чисельності. Чисельність білозубки малої низька. У лісових смугах Миколаївської області вона коливається в межах 0,003–0,040, на полях – 0,001–0,010 особин/100 пастко-діб. У Дніпропетровській області в пастках майже не зустрічається (0,0001–0,0003 особин/100 пастко-діб). Дуже рідкісний вид.

Причини зміни чисельності. Забруднення степів і полів отрутохімікатами, майже суцільне розорювання цілинних ділянок.

Заходи охорони не здійснювалися. Необхідно збільшити кількість заказників державного та місцевого значення в 10–15 разів. Це балки та цілинні ділянки, які межують із лісовими екосистемами.

Соціальне значення. У зв'язку з малою чисельністю – дуже незначне. У перспективі при зростанні чисельності білозубка зможе відігравати корисну роль як знищувач шкідливих комах і слимаків у сільському та садовому господарстві.

Функціональне значення. Не вивчалось.

ПІДКОВОНІС МАЛИЙ

Малый подковонос

Rhinolophus hipposideros Bechstein, 1800

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera* [*Vespertilioniformes*]

Родина Підковоноси – *Rhinolophidae*

Таксономічна характеристика. Один вид із 68 видів роду, один вид із трьох видів роду у фауні України, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *Ph. h. hipposideros* Bechstein, 1800.

Статус. Вид занесено до Червоної книги України (II категорія), до додатка 2 Бернської конвенції та до Червоного списку області як вид, що зник.

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 31–45, хвоста – 24,5–31,5, вуха – 12,0–17,5, передпліччя – 34,5–42,0 мм. Ширина підкови 5,2–7,0, загальна довжина черепа 14,5–16,2, ширина – 7,0–7,5 мм. Вага тіла 3,5–6,7 г. Зубна формула: $i\ 1/2\ c\ 1/1\ mpm\ 1/2\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 32$. Волосся на спині темно-коричнєве, на череві – брудно-біле. Носові отвори оточені шкірною складкою, що утворює на кінці морди так звану підкову, сидло та ланцет. Розділені між собою вуха тонкі, листоподібні, із загостреними верхівками, без козелка. Короткий і довгий хвіст оточений міжстегною перетинкою. Крила широкі, тупокінцеві (рис. 4.9).

Поширення. Ареал охоплює Південну та Західну Європу: на півночі – до Ірландії та узбережжя Балтійського моря, на півдні – до Північної Африки, Малої та Передньої Азії та Північно-Західних Гімалаїв. У нашій державі підковоніс малий зустрічається в Західній Україні, Одеській, Запорізькій та Донецькій областях, у Криму. У Дніпропетровській області, за даними проф. В. В. Стаховського, малого підковоніса до 1950-х років можна було зустріти в Самарському лісі ближче до с. Кочережки Павлоградського району (карта 9).

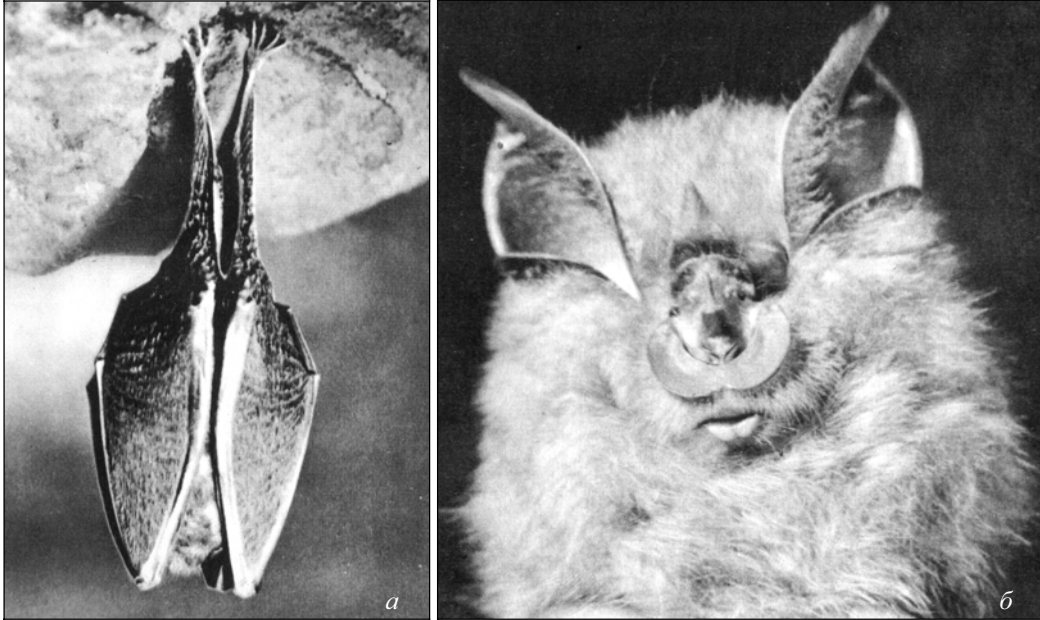

Рис. 4.9. Підковоніс малий: загальний вигляд (а) і голова (б)

Місцеперебування. Мешканець південних гір і пустель. Як денні сховища використовує печери, бліндажі, руїни будівель, дахи, вкриті залізом, великі дупла. У сховищах оселяється як поодинокі, так і невеликими зграями. Велике значення при виборі сховищ відіграє відкритий обзір місцевості.

Біологічні особливості. Активність. В Україні веде переважно осілий спосіб життя. На зиму впадає в сон. З місць, де відсутні теплі сховища (до +7...+9°C), тварини мігрують на південь. У період зимового сну тіло загорнуте крилами. У зимові сховища перелітають із жовтня; зимовий сон триває до кінця березня. Нічна тварина. Добова активність починається з настання сутінок – улітку о 20–21-й годині, навесні та восени – о 18–19-й годині. До сховищ тварини повертаються до сходу сонця, починаючи з 3–4-ї години улітку та 5–6-ї години навесні та восени.

Розмноження. Паруються протягом квітня (або запліднення яйцеклітини здійснюється спермою, введеною в піхву ще восени). Після настання вагітності самки та самці оселяються в різних сховищах. Вагітність триває 40–50 діб. Малята народжуються в середині червня – на початку липня. У приплоді, як правило, по одній особині, вкритій на спині рідким волоссям і сліпій. Молоді особини розвиваються швидко. Знаходяться завжди при матері – прикріплюються до її пахового присоска або сосків.

Живлення. Вивчене недостатньо. У шлунках виявлені подрібнені метелики, жуки.

Линяння. Не вивчене.

Вороги, паразити. Ворогів не багато. Відомо, що особинами даного виду живляться сови. Паразити численні. У крові паразитують малярійні гемоспоридії. На лі-

тальних перетинках часто зустрічаються іксодові кліщі. У шерсті багато бліх. Дуже дошкуляють тваринам мухи-кровососки (9 видів).

Оцінка чисельності. У районі розповсюдження малий підковоніс може утворювати чималі поселення. Зараз його чисельність різко зменшується. У Дніпропетровській області вважається зниклим видом.

Причини зміни чисельності. Руйнування підземних сховищ, старих будівель, винищення підковоноса туристами. Забруднення середовища.

Соціальне значення. При великій чисельності може бути корисним у боротьбі зі шкідниками лісів, садів і городів.

Функціональне значення. Не вивчалось.

НІЧНИЦЯ СТАВКОВА

Прудовая ночница

Myotis dasycneme Voie, 1825

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 66 видів роду, один із 9 видів роду у фауні України, один із чотирьох видів роду в Дніпропетровській області, представлений підвидом *M. d. mayori* Ognev, 1924.

Статус. Вид занесений до Європейського Червоного списку, Червоної книги України (III категорія), додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 51–73, хвоста – 40–53, вуха – 15–19, козелка – 6,6–8,5, передпліччя – 43,6–48,5 мм. Довжина черепа 16,4–18, ширина – 9–9,8 мм. Вага тіла 15,6 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpm\ 2/2\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 38$. Забарвлення хутра мінливе: від темно-бурого або чорного до блілого оливкового та попелясто-сіруватого, на череві світліше. Вуха невеликі. Вільний край літальної перетинки прикріплюється до гомілковостопного зчленування, лишаючи вільним усе плече. Пахова ділянка крилової перетинки вкрита довгим пухнастим волоссям. Хвіст виступає з міжстегнкової перетинки на довжину останнього хребця (рис. 4.10).

Поширення. Ареал простягається вузькою стрічкою між 45 і 60° північної широти від Північної Франції на схід до Єнісею. В Україні переважно зустрічається у Львівській, Харківській, Київській та Полтавській областях, по північному кордону Дніпропетровської області. На Дніпропетровщині зрідка зустрічається влітку та восени по середній течії долини р. Оріль у заплавах дібровах між селами Мала та Велика Козирщина (Магдалинівський район), у 2000 році зареєстрований поблизу с. Китайгород (Царичанський район) (карта 9).

Місцеперебування. Мешканець рівнинних ландшафтів. Біологічно пов'язаний із водоймами. Місця накопичення самок – куполи церков, дахи великих будівель, які розташовані поблизу водойм, зрідка – у дуплах. Тримаються зграями. Самці тримаються поодиночі. У сховищах можуть бути інші летючі миші – нетопири, лилики. Значна кількість тварин у сховищах обумовлюється груповим обігріванням одне одного (Nagel A., Nagel R., 1991; Roost selection ..., 1998; Roost tree selection ..., 2002; Kayıkcıoğlu, Zahn, 2004).

Біологічні особливості. Активність. В області – перелітний вид. З'являється навесні, на початку – в середині квітня. Активний уночі. Особини вилітають із сховищ у густих сутінках. Середину ночі проводять у сховищах, а перед світанком ненадовго знову вилітають на полювання. Весь день проводять у сховищах. У вересні-жовтні відлітають на південь.

Розмноження вивчене недостатньо. Самка народжує одне маля. Малята ростуть досить швидко. Наприкінці серпня у нічниць ставкової починається шлюбний період, який триває до зимової сплячки (зимовий сон). Запліднення починається весною за рахунок сперми, яка зберігається в піхві.

Живлення. Поживою для нічниць ставкової служать двокрилі, метелики, дрібні жуки та інші комахи з нічною активністю.

Линяння. Линяють наприкінці липня (як молоді, так і старі).

Вороги, паразити. Найбільшу небезпеку для ставкової нічниць становлять сови, які в останні роки помітно посилили за ними полювання (Ratcliffe, Dawson, 2003). У кишечнику паразитують лецитодентер, плагіорх і капілорх. У нирках паразитує *Klossiella* sp. (Kusewitt et al., 1977). Із ектопаразитів на тілі нічниць зустрічаються кліщі та безкрила муха – кровососка вошоподібна.

Оцінка чисельності. Рідкісна по всій Україні. В області її чисельність розцінюється як дуже низька. У складі фауни виявлено лише в 1997 році. Відловлена сіткою над р. Оріль.

Причини зміни чисельності. Зменшення кількості схованок, забруднення водного середовища.

Заходи охорони. Охороняється в Приорільському державному заказнику.

Соціальне значення. Тварини знищують комарів й інших кровосисних комах, сприяють зменшенню розповсюдженості інфекційних захворювань.

Функціональне значення. Не вивчалось.

Рис. 4.10. Нічниця ставкова

НІЧНИЦЯ ДОВГОВУХА

Длинноухая ночница

Myotis bechsteini Kuhl, 1818

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 66 видів роду, один із 9 видів роду у фауні України, один із чотирьох видів роду у фауні Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесено до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (III категорія) та до Червоного списку Дніпропетровської області як вид, що зник.

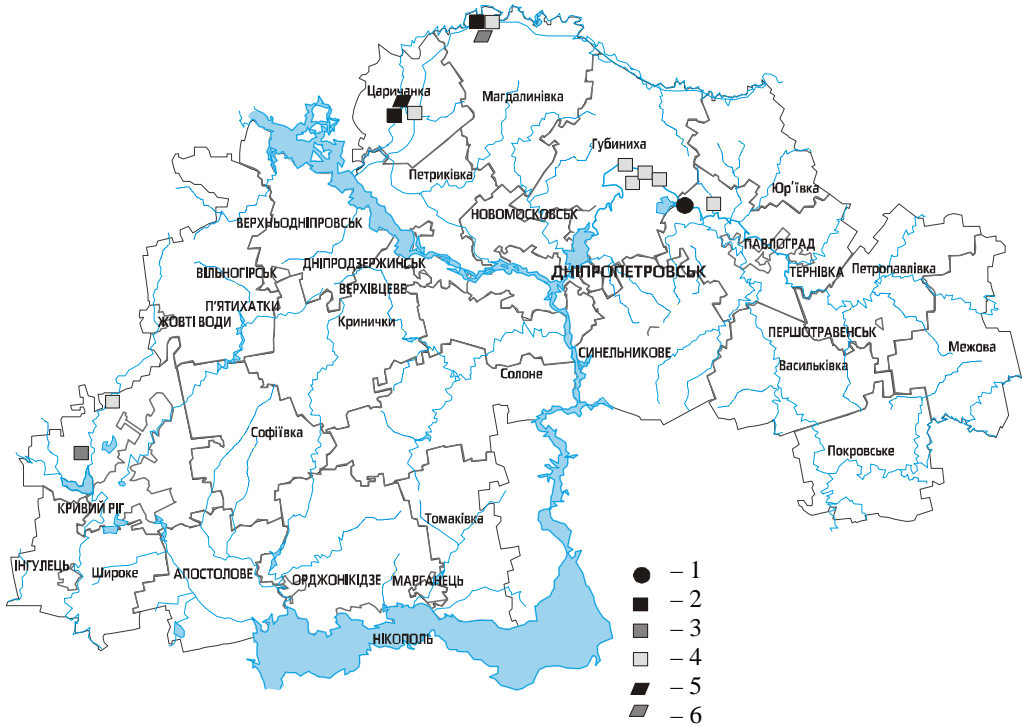
Морфологічні ознаки. Довжина тіла 42–51, хвоста – 37–48, вуха – 21–27, козелка – 10–12, передпліччя – 39–45, черепа – 17,7–18,3 мм. Вага тіла 6–7,1 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ m\ 2/2\ b\ 1/1\ m\ 3/3 = 38$. Верх коричнево-бурий, низ – сірувато-білий. Від інших нічниць відрізняється довгими вухами (рис. 4.11).

Поширення. Ареал охоплює Південну, Західну та Середню Європу. В Україні переважно зустрічається у Східних Карпатах, Івано-Франківській області, в околицях м. Львова. У Дніпропетровській області нічниця довговуха була зафіксована лише один раз В. Бабенко у 1949 році у Криворізькому районі. Очевидно, це був випадковий заліт (карта 9).

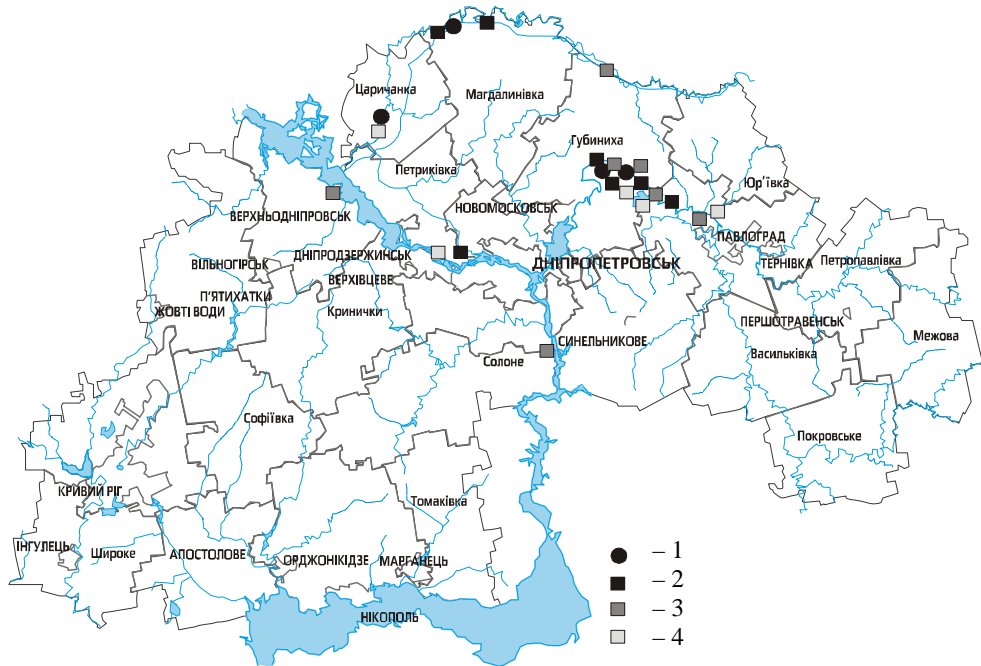
Місцеперебування. Мешканець Лісостепу. Екологічно пов'язаний із деревною рослинністю та гірськими місцевостями. Сховища – дупла дерев.

Рис. 4.11. Нічниця довговуха

Карта 9. Поширення підковоноса малого, нічних ставкової, довговухої, водяної та вусатої:
 1 – підковонос малий до 1950-х років, 2 – нічниця ставкова,
 3 – нічниця довговуха до 1950-х років, 4 – нічниця водяна,
 5 та 6 – нічниця вусата (сучасні знахідки та зустрічі до 1970-х років).

Карта 10. Поширення вуханя звичайного (1), вечірниць малої (2), дозірної (3) та велетенської (4)

Біологічні особливості. Активність. В Україні осілий вид. Впадає у так званий зимовий сон. На зимівлю перелітає до печер, гротів, глибоких льохів. Прокидається на початку – в кінці квітня. На зимівлю перелітає в жовтні. У листопаді всі особини сплять. Нічний вид. На полювання нічниці вилітають пізно з присмерками.

Розмноження. Не вивчене.

Живлення. Не вивчене.

Линяння. Не вивчене.

Вороги та паразити. Вороги не відомі. У хутрі паразитують мухи-кровососки вошоподібні.

Оцінка чисельності. Вид з'явився як випадковий залітний.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані. Один із негативних факторів – зменшення в країні кількості сховищ.

Заходи охорони. Не здійснюються.

Соціальне значення. Не встановлене.

Функціональне значення. Не вивчене.

НІЧНИЦЯ ВОДЯНА

Водяная ночница

Myotis daubentoni Kuhl, 1819

Ряд Рукокрилі – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 66 видів роду, один із 9 видів роду у фауні України, один із чотирьох видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. d. volgensis* Eversmann (1840).

Статус. Вид занесено до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Дрібний кажан. Довжина тіла 34–55, хвоста – 33–34, вуха – 11,5–16,0, козелка – 4,7–6,7, передпліччя – 35–41 мм. Довжина черепа 13,8–15,5, ширина – 7,4–7,7 мм. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ m\ 2/2\ b\ 1/1\ m\ 3/3 = 38$. Вага тіла 4,0–10,5 г. Забарвлення двоколірне. Верх тіла – сірувато- або коричнево-темно-бурий, низ – брудно-білий. Порівняно коротковусий кажан. Відрізняється від інших нічниць тим, що при загальних дрібних розмірах зовнішній край крилової перетинки прикріплюється до середини чи основної третини плесна (рис. 4.12).

Поширення. Ареал надзвичайно великий. Охоплює площу від західного узбережжя Європи до Камчатки та Сахаліну. На півдні – до Сицилії, Монголії. В Україні – вся територія, крім Запорізької, Донецької областей. Поширення тут спорадичне, поселення пов'язані з річками. У Дніпропетровській області вид зареєстрований у Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський райони), у заплавному лісі р. Оріль поблизу с. Могилів (Царичанський район) та поблизу с. Недайвода (долина р. Інгулець, Криворізький район) (карта 9).

Місцеперебування. Мешканець різноманітних ландшафтів, біологічно пов'язаний із водоймами. Улюблені місця мешкання – заплавні діброви, розташовані поблизу річок, озер, ставків. Улітку роль сховищ виконують дупла дерев, дахи дерев'яних будівель; узимку – печери, гроти, розщілини в старих будинках і скелях. Самці та самки перебувають у сховищах разом.

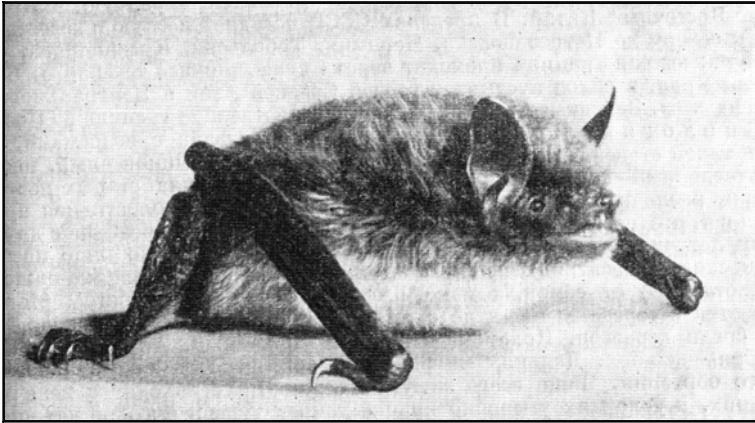

Рис. 4.12. Нічниця водяна

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Раніше нічниця водяна була перелітним видом (Абеленцев та ін., 1956). Нині зимує в умовах області, лише перелітає на незначну відстань у пошуках зимових сховищ. На початку квітня прокидається від зимового сну, перелітає до літніх сховищ. Зимові сховища на території області – глибокі щілини у скелястих берегах або нори в річкових урвищах. Активна в нічний період. Улітку вилітає зі сховищ після заходу сонця, навесні – із заходом сонця. У Самарському лісі (Абеленцев та ін., 1956) у червні вона вилітає о 21³⁰ і активна до 22³⁰. У дощову та вітряну погоду нічниця вдень сховищ не залишає.

Розмноження. На момент пробудження відбувається запліднення спермою, що була введена до піхви самки ще восени. Шлюбні ігри можна спостерігати вже в кінці серпня. Вагітність триває 53–55 діб. У Самарському лісі (Новомосковський район) уже 7–8 червня зустрічалися цілком оформлені зародки. Із середини–початку липня зустрічаються самки, які приносять одне маля. У трижизневому віці починають потроху літати, але живляться молоком матері до сьомого–восьмого тижня.

Живлення. В умовах Самарського лісу у шлунках водяної нічниці виявлені подрібнені жуки (хрущі), багато мух, комарів-дзвінців, мошок, комарів, совок, бражників, багато невизначених комах. В. І. Абеленцев та ін. (1956) у шлунках нічниць виявив рештки нелітаючих особин кокцид і залишки сухої деревної смоли. Крім того, одному з авторів (В. Л. Булахов) вдалося спостерігати, як на піщаному березі р. Самара нічниця сідала на землю. Це свідчить про те, що вони можуть здобувати їжу як на деревах, так і з поверхні ґрунту.

Линяння. Не вивчене.

Вороги, паразити. Нічниця водяна має небагато ворогів. Це пояснюється низьким її польотом над водою. Можливі напади вужів під час її короткочасного опускання на берег. Із паразитів у крові зустрічаються малярійні плазмодії. У кишковому тракті зареєстровано до п'яти видів різних глистів. З ектопаразитів зустрічаються іксодові кліщі, блохи, пухойди та безкрилі мухи – кровососки.

Оцінка чисельності. Чисельність зменшується. Якщо наприкінці 1930-х років у літніх сховищах можна було спостерігати від 48 до 187 вагітних самок (Абеленцев та ін., 1956), то зараз вони зустрічаються досить рідко. У 1967–1988 роках у деяких місцях р. Самара реєстрували у польоті за 30 хвилин до 10–15 нічниць, а в 1999 році – не кожний день по 1–2 особини. Тобто спостерігається зниження чисельності виду.

Причини зміни чисельності. Знищення старих дерев із великими дуплами, забруднення середовища.

Заходи охорони. Охороняється в державних заказниках Інгулецький Степ і Приорільському. Необхідна організація національного природного парку Самарський Бір, на території якого ще існує найбільша частина популяції нічниці водяної в області.

Соціальне значення. Зменшує розвиток носіїв збудників загрозливих інфекцій.

Функціональне значення. Не вивчалось.

НІЧНИЦЯ ВУСАТА

Усатая ночница

Myotis mystacinus Kuhl, 1819

Ряд Рукокрилі – *Chiroptera* (*Vespertilioniformes*)

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 66 видів роду, один із 9 видів роду у фауні України, один із чотирьох видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. m. aurasceus* Kuzyakin (1935).

Статус. Вид занесений до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія, зниклий вид).

Морфологічні ознаки. Трохи менша за нічницю водяну. Довжина тіла 39–47, хвоста – 33–45, вуха – 13,5–14,6, козелка – 6,6–8,9, передпліччя – 30,5–38 мм. Загальна довжина черепа 13,5–14,6, ширина – 6,7–7,1, висота – 5,1–5,4 мм. Вага тіла – 2,8–5,5 г. Забарвлення спини варіює від палево-піщаного до темно-буро-коричневого, черева – від чисто білого до сіро-коричневого. Крила досить вузькі. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ trm\ 2/2\ brm\ 1/1\ m\ 3/3 = 38$. (рис. 4.13).

Поширення. Ареал: вся Європа, Північна та Центральна Азія. В Україні зустрічається у західних, південних і східних областях. Відсутня в центральних і північних частинах України. У Дніпропетровській області зустрічалася в лісах середньої течії долини р. Оріль (околиці сіл Гупалівка та Чернетчина Магдалинівського району). Із 1970 до 1996 року не зустрічалася та вважалася зниклою. У 1996 році цей вид знову зареєстрований поблизу с. Могилів Царичанського району (під дахом нової будівлі, на узліссі Орільського лісу) (карта 9).

Місцезаребування. Евритопний вид, оселяється в лісовій і степовій зонах, у гірських районах. Особливо привабливі місця для нічниці вусатої – річкові долини та місця поблизу водойм. Удень зустрічаються в різних сховищах – на дахах, за обшивкою стін, у дуплах дерев, печерах. Як указано вище, у 1996 році виявлена на горищі нової будівлі. За літературними даними (Абеленцев та ін., 1956; Боб-

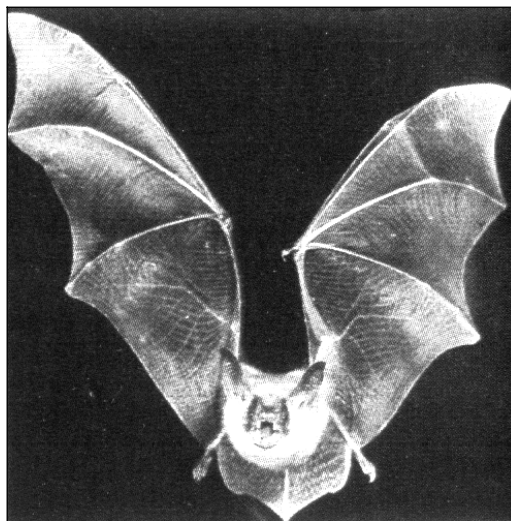

Рис. 4.13. Нічниця вусата

ринский и др., 1965; Громов и др., 1965; Флинт и др., 1970), самиці у сховищах утворюють колонії, самці оселяються поодинокі.

Біологічні особливості. Активність. Перелітний вид, але часто залишається на зимівлю. Навесні з'являється наприкінці березня – на початку квітня. Нічний вид. Тварини вилітають пізно й полюють усю ніч. Удосвіта повертаються у сховища. На зимівлю вусата нічниця відлітає у кінці вересня – на початку жовтня.

Розмноження. Період розмноження дуже розтягнутий. Вагітність настає відразу після пробудження (березень), реєструється до липня. Народження малят припадає на червень–липень і навіть серпень. Наприкінці липня самки та самці селяться разом і настає шлюбний період.

Живлення. Основні об'єкти живлення – метелики, волохокрилі, двокрилі, жуки. Із двокрилих частіше зустрічаються комарі, мошки.

Линяння відбувається з липня до кінця серпня.

Вороги, паразити. На вусатих нічниць полюють сови та сичі. З ендopазитів виявлено чотири види різних паразитичних червів. Серед ектопаразитів – численні іксодові кліщі, блохи та кровосисні двокрилі, серед яких виявлений спеціалізований вид – іксод кажановий. Із паразитуючих двокрилих зустрічаються кровососка двочлениста й кровососка Дюфора.

Оцінка чисельності. Чисельність дуже низька. У деякі роки вид на території області зникає зовсім. У 1996 році у сховищі (дупло в орільській заплавної діброві) виявлено 7 самок (Булахов, Чегорка, 1998).

Причини зміни чисельності. Перебудова старих будівель із закритими дахами. Забруднення середовища.

Заходи охорони. Не проводилися. Необхідно збільшити площу Дніпровсько-Орільського природного заказника, включити всю природну долину (до штучного русла) поблизу с. Могилів Царичанського району.

Соціальне значення. При великій чисельності може бути корисною в оптимізації епізоотичного стану.

Функціональне значення. Не вивчалось.

ВУХАНЬ ЗВИЧАЙНИЙ

Ушан

Plecotus auritus Linnaeus, 1758

Ряд Рукокрилі – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із чотирьох видів роду, один із двох видів роду у фауні України, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *P. a. auritus* Linnaeus, 1758.

Статус. Занесений до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Дрібний вид кажанів. Довжина тіла 40,6–49,5, хвоста – 42–50, вуха – 32–40, козелка – 15–19, передпліччя – 38,5–44,9 мм. Довжина черепа – 15,9–18,7, ширина – 8,2–9,1, висота – 6,8–7,9 мм. Вага тіла 5–9 г. Вилонений у с. Могилів (Царичанський район) вухань мав довжину тіла 42, хвоста 43, передпліччя 43, вуха – 38 мм. Вага тіла 5,2 г. Від усіх кажанів відрізняється довгими вухами, які майже дорів-

нюють довжині тіла та передпліччя. Забарвлення коливається від палево-жовтого до темно-буро-коричневого. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ pt\ 2/3\ m\ 3/3 = 36$ (рис. 4.14).

Поширення. Ареал охоплює величезний простір Європи й Азії. В Україні поширений скрізь, крім Закарпаття. У Дніпропетровській області поширений у лісах Присамар'я (Новомосковський і Павлоградський райони) і Приорілля (Царичанський і Магдалинівський райони) (карта 10).

Місцеперебування.

Мешканець різноманітних ландшафтів – ліси, пустелі, гори. Головне місцеперебування вуханя – людські оселі, а також розріджені ліси, парки тощо; сховища – горища, дупла дерев, щілини під корою, печери.

Біологічні особливості.

Активність. Вухань – осілий вид. Від зимової сплячки прокидається в кінці березня. Сутінковий вид. Виліт на полювання – у присмерки та перед сходом сонця. У нічний і денний період перебуває у сховищах. Наприкінці вересня–жовтня перелітає до зимових сховищ – природних і штучних підземель, горищ і дупел. Часто літні та зимові сховища співпадають.

Рис. 4.14. Вухань звичайний

Розмноження. Після зимової сплячки самки у квітні стають вагітними через запліднення спермою, введеною ще восени. Вагітність триває близько 50 діб. У червні (як правило) самка народжує одне маля. Шлюбний гін спостерігається пізно восени.

Живлення. Основна їжа вуханя – совки, п'ядуни, комарі, мошки, різні мухи, гедзі тощо. Жуки в раціоні живлення зустрічаються рідко.

Линяння. Не вивчене.

Вороги, паразити. Основні вороги – сови. З ендopазитів зареєстровано декілька видів паразитичних червів. З ектопаразитів слід відзначити спеціалізованого кліща – вуханевого спінтурніка та декілька спеціалізованих бліх (мінлива кажанова шестигребеняста й п'ятигребеняста кажанова).

Оцінка чисельності. Скрізь у ареалі – рідкісний вид. У Дніпропетровській області дуже рідкісний.

Причини зниження чисельності. Забруднення середовища, знищення старих дуплястих дерев, інших сховищ.

Заходи охорони. Охороняється в державному Приорільському заказнику. Для охорони найбільшої популяції в області необхідно організувати національний природний парк у Присамар'ї.

Соціальне значення. У зв'язку з малою чисельністю корисна дія щодо знищення шкідників мало ефективна.

Функціональне значення. Не вивчене.

ВЕЧІРНИЦЯ МАЛА

Малая вечерница

Nyctalus leisleri Kuhl, 1819

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 7 видів роду, один із трьох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесено до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (III категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 59–71, хвоста – 38–47, вуха – 14–16, козелка – 6,5–7,7, передпліччя – 42–46 мм. Вага тіла 15–17 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ прт\ 1/1\ брт\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$. Вушна раковина товста, широка, зібрана в складки та розділена всією шириною голови. Забарвлення волосся двокольорове (нижня частина темніша за кінці), загальний тон – шоколадний із дещо світлішим черевом. Крила вузькі, довгі, загострені. Характерна смужка розрідженого волосся на внутрішній поверхні крила. Козелок булавоподібний. (рис. 4.15).

Поширення. Поширена вечерниця мала від Ірландії до Середнього Приволжя, Східного Кавказу, Північної Німеччини та північної мережі Східної Європи. Україна повністю входить до ареалу цього виду. У Дніпропетровській області зустрічається по долині р. Оріль поблизу сіл Чернетчина та Бузівка Магдалинівського району, Перещепине Новомосковського району, у долині р. Самара (с. Андріївка Новомосковського району, с. Кочережки Павлоградського району), у заплаві діброві на лівобережжі Дніпра (с. Миколаївка Петриківського району) (карта 10).

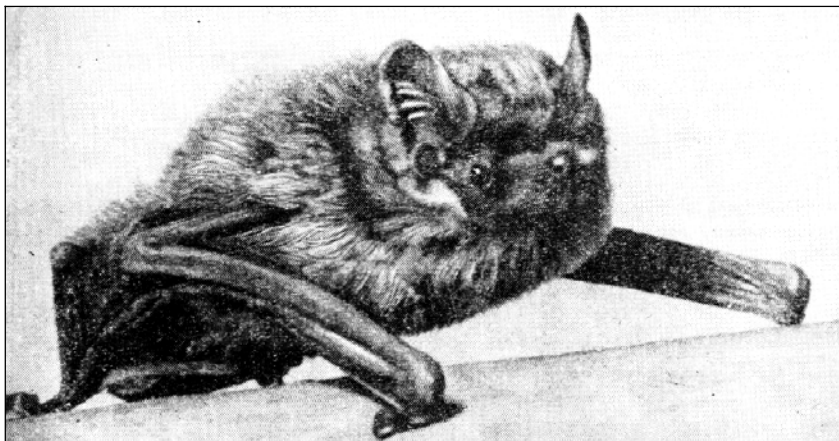

Рис. 4.15. Вечірниця мала

Місцеперебування. Улюблені місця поселення – листяні ліси зі старими дуплистими деревами, парки. Денні сховища влаштовує в дуплах, шпаківнях-дуплянках. У літніх сховищах самки та самці тримаються окремо.

Біологічні особливості. Активність. Вечірниця мала – типовий перелітний вид, який зимує на півдні, за межами України. У літні сховища прилітає наприкінці квітня. Добова активність характеризується двома піками: увечері, відразу після заходу сонця, та вранці, удосвіта. Уночі та вдень вечерниця мала сидить у сховищі. Із липня починає відлітати та завершує відліт наприкінці серпня – на початку вересня.

Розмноження. Запліднення яйцеклітини відбувається восени або взимку. Вагітність збігається з весняним перельотом і появою тварин у літніх сховищах. Вагітні самки групуються в однорідні зграї. Іноді з ними в сховищах, як це було відмічено для Самарського лісу В. І. Абеленцевим та ін. (1956), розташовується вечірниця дозірна. Із середини–кінця серпня самки приводять одного–двох малят.

Живлення. Уміст шлунків вечірниці малої із Самарського лісу (Абеленцев та ін., 1956) складався з подрібнених хітинових покривів і тіл хрущів, вусачів, метеликів, мух і гедзів.

Линяння. Не вивчене.

Вороги, паразити. Вечірницю малу знищують сови. З ектопаразитів у вечірниці із Самарського лісу виявлені нетопировий і личинковий клоп, кажанова блоха, пухоїди та мухи-кровососки.

Оцінка чисельності. У 1930–1940-х роках чисельність вечірниці малої була значною. Тільки в Самарському лісі у сховищах нараховували до 15–30 особин. Загальна чисельність – декілька сотень особин. Різке її зниження у 1960–1970-х (у 5 разів) та 1990-х роках (у 10 разів) продовжується і зараз.

Причини зміни чисельності. Знищення старих дуплистих дерев і забруднення території.

Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та Приорільському державному заказнику. Для охорони найбільшої популяції в області необхідно організувати національний природний парк у Присамар'ї.

Соціальне значення. При значній чисельності може бути корисною для зменшення чисельності шкідників лісового та сільського господарства.

Функціональне значення. Не вивчалось.

ВЕЧІРНИЦЯ ДОЗІРНА (РУДА)

Рыжая вечерница

Nyctalus noctula Schreber, 1775

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 7 видів роду, один із трьох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *N. n. noctula* Schreber, 1775.

Статус. Вид включено до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (III категорія).

Морфологічні ознаки. Розміри більші за малу вечірницю. Довжина тіла 63–84, хвоста – 45–60, вуха – 16–22, козелка – 6–8, передпліччя – 50–57 мм. Вага тіла 26–35 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpm\ 1/1\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$. Від інших вечірниць відрізняється середніми розмірами (більшими від малої та меншими від велетенської) та палево-рудим забарвленням (рис. 4.16).

Поширення. Ареал – уся Європа від Шотландії до лісів Східної Європи до північних передгір'їв Алтаю, Гімалаїв і Південної Африки. Україна повністю входить до ареалу вечірниці дозірної, але в теплий період року вид переважно зустрічається лише в лісовій і лісостеповій зонах. У Дніпропетровській області зустрічається як на прольоті, так і на поселеннях у літніх сховищах у теплий період року. Основна попу-

ляція розміщена в Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський райони). Також зустрічається в долинах р. Оріль (Новомосковський район), Вовча (Павлоградський район) і у Придніпровських байрачних дібровах (Солонянський і Верхньодніпровський райони) (карта 10).

Місцезалежність. Мешканець листяних лісів. Оптимальне місце поселення – старі ліси з наявністю дупел. В умовах області це, головним чином, заплавні та байрачні діброви. Літні схованки – дупла дерев, рідше – дахи будинків і куполи церков.

Біологічні особливості. Активність. Перелітний вид. Місця зимівлі – за межами України, на півдні. Період активності починається після зимівлі досить рано і триває 7–8 місяців, у Дніпропетровській області – в кінці березня. Активна вночі з двома піками – увечері (відразу після заходу сонця) і вдосвіта. Відліт спостерігається із серпня до листопада.

Розмноження. З періодом пробудження від зимового сну збігається запліднення осінньою спермою. З прильотом до літніх сховищ самки вже вагітні. Вагітність триває 71–73 доби. Народження малят припадає на другу половину червня. Самки приводять одне-двох малят. Розвиваються вони швидко й уже через місяць спроможні самі літати. Після підняття молоді на крило вечірниця об'єднується в комплексні зграї (самки, самці, молодь).

Живлення. До раціону вечірниці входять хрущі (травневі, мармурові), жуки-носороги, туруни, водолюби, плавунці, дубова листовійка, дубовий шовкопряд, сосновий коконопряд, кільчастий коконопряд, совки, бражники, вовчки, пильщики, мухи, комарі, різні клопи. Основу живлення складають твердокрилі (до 39 % від біомаси споживаного корму), лускокрилі (21 %), перетинчастокрилі (9 %).

Вороги, паразити. Вороги вечірниці – сови, круки, ворони. У крові виявлені плазмодії. Ендопаразити представлені нематодами, трематодами та цестодами. У Самарському лісі серед ектопаразитів виявлені пухоїди, вошоподібні мухи-кровососки, іксодові та гамазові кліщі, нетопировий клоп.

Оцінка чисельності. У Самарському лісі в 1970-х роках була численним видом; менша чисельність – по долині р. Оріль та у байрачних дібровах. Загальна чисельність по області становила 500–600 звірків. Щільність на початку 1990-х років складала в заплавних дібровах Присамар'я 6,4, в аренних борах –1,2–1,7, у байрачних дібровах – 0,9–1,8 особин/га.

Причини зниження чисельності. Зведення дуплистих дерев, забруднення навколишнього середовища.

Заходи охорони. Охороняється в державних заказниках Приорільському, Комарівщина, Урочище Паськове. Для охорони найбільшої популяції необхідно організувати національний природний парк у Присамар'ї. Серед заходів охорони та відновлення чисельності виду необхідне виготовлення штучних гнізд, головною

Рис. 4.16. Вечірниця дозріла

характеристикою яких була б здатність забезпечувати сталість мікрокліматичних умов (Lourenco, Palmeirim, 2004).

Соціальне значення. Відіграє значну роль у знищенні великої кількості шкідників лісового господарства.

Функціональне значення. Вечірниця дозріла – один із важливих механізмів контролю за розвитком фітофагів, оскільки цей вид ніби замикає добу після денної активності птахів, коли інші ентомофаги в повітрі не активні. Важливу роль вид відіграє у створенні та поширенні екскреторного опаду – суттєвої ланки у створенні продуктивності ґрунтів через інтенсифікацію процесу гуміфікації.

ВЕЧІРНИЦЯ ВЕЛЕТЕНСЬКА

Гигантская вечерница

Nyctalus lasiopterus Schreber (1781)

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera* (*Vespertilioniformes*)

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 7 видів роду, один із трьох видів у фауні України та Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесено до Європейського Червоного списку, додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (III категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні особливості. Досить великого розміру кажан, найбільший у фауні кажанів України. Довжина тіла 84–104, хвоста – 55–74, вуха – 20–26, козелка – 7,0–8,5, передпліччя – 63–69 мм. Вага тіла 41–76 г. Забарвлення густого та довгого волосся коричнево-руде, із шовковистим відблиском. Черево світліше. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ прт\ 1/1\ врт\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$ (рис. 4.17).

Поширення. Ареал охоплює територію листяних лісів від Франції до західних кордонів Оренбурзької області. В Україні вечерниця велетенська поширена в лісовій і лісостеповій зонах. По долині Дніпра заходить у степову зону. У Дніпропетровській

Рис. 4.17. Вечірниця велетенська

області зустрічається в Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський райони), у заплавах дібрових лісових масивів Дніпра (верхів'я Дніпровського водосховища, Петриківський район). Є свідчення про знаходження її у лісах Приорілля (Царичанський район) (карта 10).

Місцезалежність. Схожі з поселеннями вечірниць рудої. У Самарському лісі основні біотопи – заплавні діброви та аренні бори.

Біологічні особливості. Біологія в основному подібна до вечірниць дозірної, але гігантська не утворює колоніальних поселень у сховищах. Частина зустрічається разом із вечірницею дозірною.

Оцінка чисельності. Чисельність дуже низька. Відмічається одиночними особинами в лісових масивах (Самарський, Дніпровський).

Причини зміни чисельності. Знищення дуплистих дерев, загибель тварин у період перельотів і зимівлі.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику. Необхідно організувати національний природний парк у Присамар'ї. Для збільшення популяції слід зберігати дуплисті дерева.

Соціальне значення. Мала чисельність виду не дає змоги реалізувати ефективну дію щодо знищення шкідників лісового господарства.

Функціональне значення. Не вивчалось.

НЕТОПИР КАРЛИКОВИЙ, або НЕТОПИР МАЛИЙ

Нетопырь-карлик

Pipistrellus pipistrellus Schreber (1774)

Ряд Рукокрилі (Кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 50 видів роду, один із трьох видів роду у фауні України та фауни Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *P. p. pipistrellus* Schreber (1774).

Статус. Вид занесений до додатка 3 Бернської конвенції, Червоного списку Дніпропетровської області (III категорія).

Морфологічні ознаки. Найдрібніший із кажанів нашої фауни. Довжина тіла 38–45, хвоста – 25–35, вуха – 8,9–11,2, козелка – 3,9–5,0, передпліччя – 26–33 мм. Довжина черепа – 10,5–12,2, ширина – 6,2–7,1, висота – 4,9–5,8 мм. Вага тіла 3,0–7,2 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpm\ 1/1\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$. Зabarвлення мінливе – від коричневого до сіро-палевого, низ світліший. Вуха звужені до вершини. Крила вузькі. Шкірний клапоть розвинений. Хвіст охоплений міжстегною перетинкою з вільним рудеральним хребцем (рис. 4.18).

Поширення. Ареал – уся Європа до 60° північної широти і до Середземномор'я на

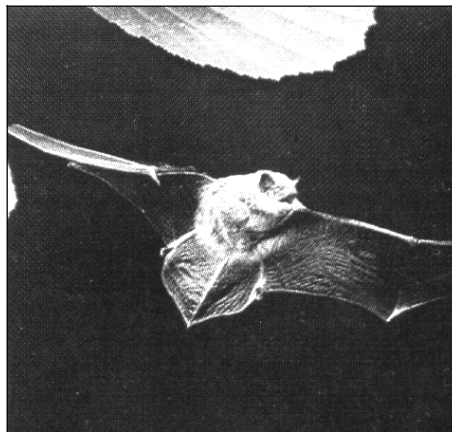

Рис. 4.18. Нетопир карликовий

південь, Центральна Азія на схід до Західного Китаю. В Україні нетопир карликовий поширений у лісовій і лісостеповій зонах, Карпатах і Криму. У Дніпропетровській області основна популяція знаходиться в Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський райони). До 1960 р. зустрічався в Орільському лісі. Останні знахідки – у Приоріллі поблизу с. Могилів (Царичанський район) (карта 11).

Місцеперебування. Мешканець різноманітних ландшафтів. Часто оселяється в населених пунктах, віддає перевагу сільським місцевостям, які розташовані поблизу заплавлених лісів. Сховищами служать дахи. У с. Андріївка Новомосковського району влітку поодинокі самці утворюють схованки за ставнями покинутих хат. У лісах нетопир карликовий використовує дупла, порожнини під короною, розщілини в деревах.

Біологічні особливості. Активність. Типовий перелітний вид. Зимівля за межами України. Весною з'являється в кінці березня, основна маса – на початку квітня. Улітку самки зграйками селяться окремо від самців, які поодинокі розміщуються в різних сховищах. Добова активність розпочинається рано – перед заходом сонця (19³⁰–20⁰⁰). Полюють на здобич протягом ночі. Повертаються у сховища о 3–4-й годині. Осіння міграція розпочинається з кінця серпня – початку вересня.

Розмноження. Парування починається або до відльоту (вересень), або на зимівлі. Вагітніють із середини – кінця квітня до середини червня. Період вагітності триває до 50 діб. Період народження одного–двох малят розтягнутий. В 38–40-денному віці вони вже можуть підніматися на крило.

Живлення. До раціону входять комарі, мошки, нічні метелики, дрібні жуки, сітчастокрилі. Відловлюють комах не тільки у польоті, а й тих, що сидять.

Линяння. Линяння дорослих і молоді, що піднялася на крило, відбувається з кінця липня до середини серпня. Із початком линяння спостерігається розпад виводкових скупчень самок і молоді.

Вороги та паразити. Серед ворогів нетопира карликового частіше вказують сов і сичів. У населених пунктах на них у сховищах нападають кішки та кам'яні куниці. Серед паразитів зустрічаються найпростіші (гемоспоридії). З ендopазитів зафіксований асцидієвий лецитодендр, кажановий плагіорх. Із кліщів зустрічається кажановий аргас. З ектопаразитів у Самарському лісі виявлені восьмигребеняста, видовжена та середня кажанова блоха, пухоїд триходект і кровососка вошоподібна.

Оцінка чисельності. У передвоєнні роки (Абеленцев та ін., 1956) і до 1950-х років (Стаховський, 1948) нетопир карликовий був звичайним за чисельністю видом. Його знаходили в лісі, у сховищах по декілька десятків самок і більше сотні молодих тварин. У 1970-і роки чисельність скоротилася і зараз продовжує скорочуватися.

Причини зміни чисельності. Зменшення чисельності пов'язане перш за все з вирубкою лісівництвом дуплистих і старих дерев, особливо дубів. Збільшення рекреаційного навантаження на лісові екосистеми.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Для охорони виду необхідно організувати Самарський національний природний парк.

Соціальне значення. Велике – як знищувач комарів сприяє оздоровленню місцевості; також корисний як винищувач шкідників лісового господарства.

Функціональне значення. Разом із трофічною денною дією птахів замикає нічний період активності комах, утворюючи трофічний прес на фітофагів.

НЕТОПИР ЛІСОВИЙ

Нетопырь Натузиса

Pipistrellus nathusii Keyserling et Blasius (1839) (*Vespertilio nathusii* Keyserling et Blasius 1839)

Ряд Рукокрилі (кажани) – *Chiroptera* (*Vespertilioniformes*)

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 50 видів роду, один із трьох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесений до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (II категорія).

Морфологічні ознаки. Розміри більші, ніж у попереднього виду. Довжина тіла 48–56, хвоста – 35–39, вуха – 12,0–13,5, козелка – 6–7, передпліччя – 33–36 мм. Довжина черепа 13–14, ширина – 7,4–8,0, висота – 6,5–6,8 мм. Вага тіла 4,5–8,7 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ m\ 1/1\ b\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$. Забарвлення від палево-коричневого до шоколадно-бурого, низ – світліший, бурувато-сірий. Хвіст цілком охоплений міжстегною перетинкою (рис. 4.19).

Поширення. Поширений у Південній і Середній Європі від Франції до Приуралля. Північна межа ареалу – узбережжя Балтійського моря, південна – країни Середземного моря, Закавказзя. В Україні поширений переважно в лісовій і степовій зоні. У Дніпропетровській області зустрічається в Самарському лісі (поблизу сіл Івано-Михайлівка, Андріївка, Всесвятське Новомосковського району) (карта 11).

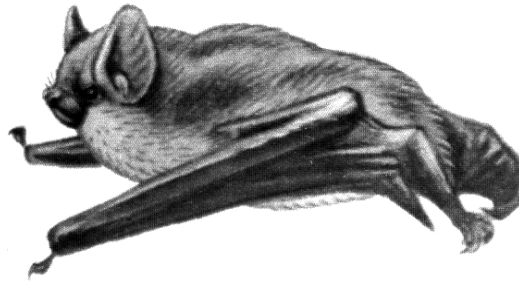

Рис. 4.19. Нетопир лісовий

Місцеперебування. Мешканець лісів і узлісь. Віддає перевагу рідколіссям із великими дуплистими деревами. У населених пунктах зустрічається рідко. Як літні сховища використовує дупла з щілиноподібними отворами. У населених пунктах – горища, простір за дерев'яними обшивками. На відміну від усіх кажанив, не висить, а сидить у щілині. Розміщуються самки та самці у сховищах окремо.

Біологічні особливості. Активність. Типовий перелітний вид, що зимує в південній частині ареалу. Весною в Самарському лісі з'являється у першій половині березня. На полювання вилітає пізніше карликового нетопира (о 20⁰⁰–20³⁰). Активний усю ніч із перервами. Часто повертається до сховищ і знову вилітає з них. О 3⁰⁰–4⁰⁰ повертається у денні схованки. Відліт починається з кінця серпня.

Розмноження. Запліднення та вагітність збігається з прибуттям до літніх сховищ. Самки народжують одного–двох малят, які швидко розвиваються.

Живлення. Основні кормові об'єкти – комарі, дзвінці, лускокрилі з нічною активністю, жуки, клопи. Їжу відшукує використовуючи ехолокацію (Kalko, 1995).

Линяння. У кінці липня – на початку серпня дорослі та молодь починають линяти, змінюючи літнє вбрання на зимове.

Вороги, паразити. Вороги та паразити подібні тим, що у попереднього виду.

Оцінка чисельності. Рідкісний вид для Дніпропетровської області. Чисельність завжди була невисокою. У довоєнний період за п'ятибальною шкалою оцінювалася в 4 бали, у 1970-і роки – 3 бали; зараз оцінюється 2 балами (низька чисельність).

Причини зміни чисельності. Як у попереднього виду.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Для охорони єдиного місця знаходження необхідно організувати національний природний парк у Самарському лісі.

Соціальне значення. При досягненні значної чисельності вид може бути корисним у боротьбі з комарами та шкідниками лісового господарства.

Функціональне значення. Не вивчалось.

НЕТОПИР СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ

Средиземноморский нетопырь

Pipistrellus kuhli Nattarer (1819) (*Vespertilio kuhli* Nattarer, 1819)

Ряд Рукокрилі (кажани) – *Chiroptera* (*Vespertilioniformes*)

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 50 видів роду, один із трьох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області.

Статус. Вид занесений до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (III категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні особливості. Розмір як у попереднього виду. Довжина тіла 41–48, хвоста – 32–40, вуха – 12–13, козелка – 5,5–6,0, передпліччя – 31–37 мм. Вага 4,6–8,3 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpt\ 1/1\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 34$. Забарвлення спинної частини тіла жовто-палеве, черевної – біло-палеве. Від хвоста до зовнішнього краю міжстегнової та крилової перетинки до п'ятого пальця тягнеться широка біла смужка (рис. 4.20).

Поширення. Ареал охоплює Південну Європу, Північну Африку та Передню Азію. В Україні раніше (Абеленцев и др., 1956) був виявлений лише в Криму. Зараз, за даними багатьох публікацій, з кінця 1980-х років ареал виду поширюється на північ. На території Дніпропетровської області зафіксована лише одна зустріч (11 липня 2002 року в передмістях м. Кривого Рогу на березі Інгульця поблизу с. Недайвода). Береги мають високі скелясті утворення. Вірогідно залітний вид (карта 11).

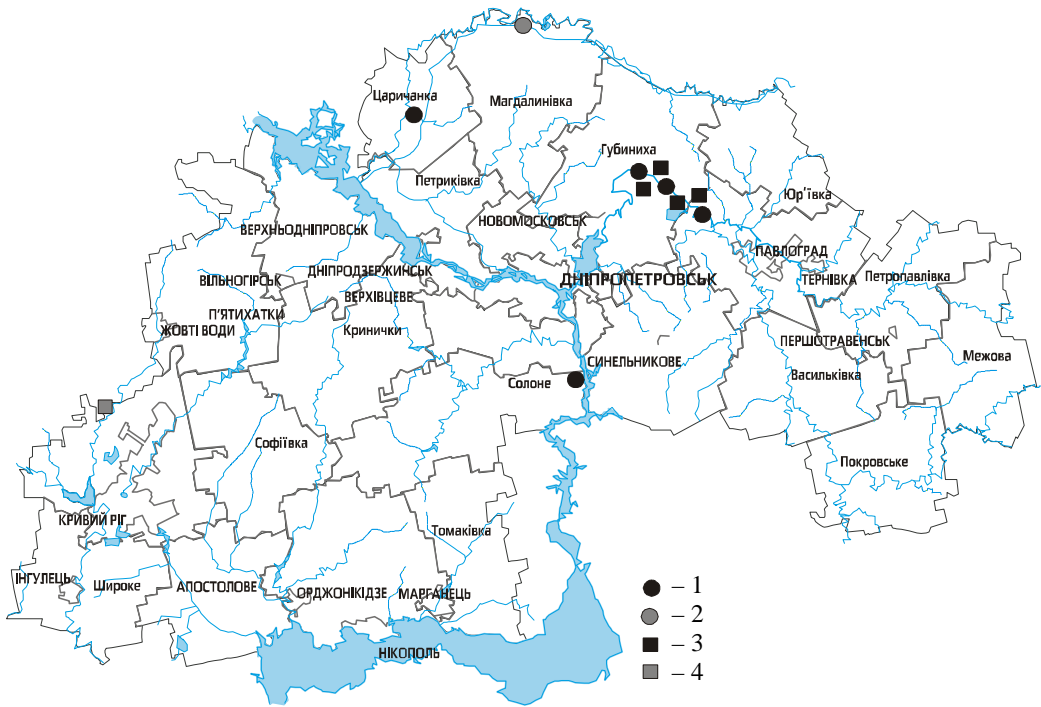
Рис. 4.20. Нетопир середземноморський

Місцеперебування. Перевагу віддає гористій місцевості. Оселяється в розщелинах скель, іноді в містах у щілинах цегляних високих споруд.

Біологічні особливості. Вивчені недостатньо. Відомо лише, що самки в кінці травня – на початку червня народжують по двоє малят, які вже в кінці червня починають літати. Линяють молоді та дорослі тварини в липні. На полювання нетопир вилітає пізно, коли смеркне. Активний усю ніч.

Оцінка чисельності. Дуже низька.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані.

Карта 11. Поширення нетопирів: карликового (сучасне – 1 та до 1960-х років – 2), лісового (3) та середземноморського (4).

Карта 12. Поширення лилика двоколірного (1) та місця його найбільшої концентрації (2).

Заходи охорони. Місце реєстрації виду перебуває під охороною (державний заказник Інгулецький Степ).

Соціальне значення. Не з'ясоване.

Функціональне значення. Не відоме.

ЛИЛИК ДВОКОЛІРНИЙ

Двухцветный кажан

Vespertilio murinus Linnaeus (1758)

Ряд Рукокрилі (кажани) – *Chiroptera* (*Vespertilioniformes*)

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 36 видів роду, єдиний вид роду у фауні України та Дніпропетровської області.

Статус. Занесений до додатка 2 Бернської конвенції та Червоного списку області (IV категорія).

Морфологічні ознаки. Довжина тіла 52–68, хвоста – 36–48, вуха – 14–19, козелка – 5,5–8,5, передпліччя – 41–48 мм. Довжина черепа 14,7–16,2, ширина – 8,3–9,9, висота – 5,5–7,3. Вага тіла 10–14 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpm\ 0/1\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 32$. Забарвлення своєрідне, двоколірне. По чорнуватому або рудуватому фону добре помітний сріблястий наліт (кінці волосся), що й надає двоколірності. Самки, на відміну від решти видів родини, мають дві пари сосків. Вуха у верхній частині не звужені (рис. 4.21).

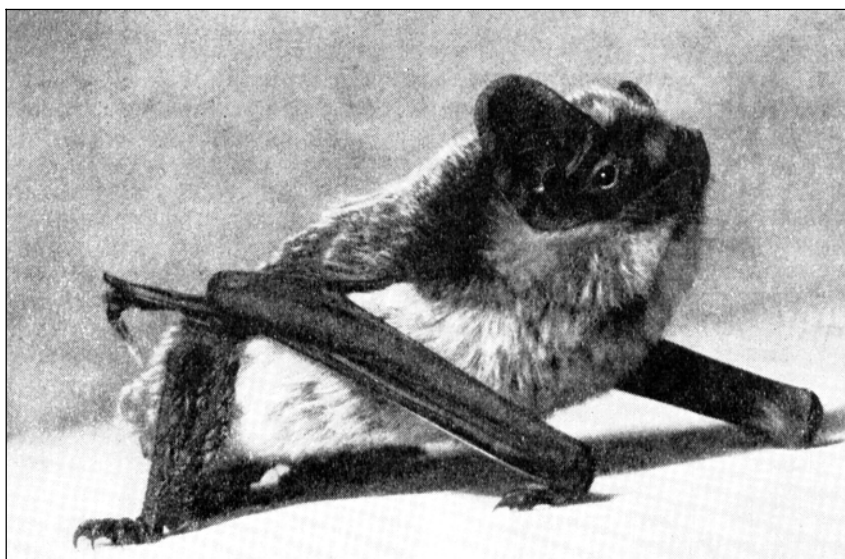

Рис. 4.21. Лилик двоколірний

Поширення. Ареал охоплює всю північну частину Європи та Азії: від гірських районів Франції до Тихоокеанського узбережжя, від Південної Англії до Середземномор'я та Північного Китаю. Україна повністю входить до ареалу виду. У Дніпропетровській області зустрічається скрізь, але найчастіше – в Новомосковському, Павлоградському, Нікопольському та Дніпропетровському районах, у містах і селах, розташованих у безпосередній близькості до лісових масивів (карта 12).

Місцеперебування. Мешканець різноманітних ландшафтів. Часто пов'язаний із житлом людини. Оселяється на горищах, за дерев'яною обшивкою будинків, у дуплах дерев, під корою, у розщілинах скель (як поодинокі, так і невеличкими зграйками).

Біологічні особливості. Вивчені недостатньо. Відомо, що в межах України не зимує. Поява в Україні вірогідна у квітні. Вилітають на полювання через 20–25 хвилин після заходу сонця. Полює всю ніч. Живиться комарами, лускокрилими та жуками. У кінці червня – на початку липня самки народжують двох малят. Із кінця серпня тварини відлітають на зимівлю.

Вороги, паразити. Серед ворогів лилика двоколірного зустрічаються куниці, коти, сови. Серед ендопаразитів – гемоспоридії, кажановий плагіорх. Серед ектопаразитів – восьмигребеняста і кажанова блохи, пухойд-триходект і кровососка вошоподібна.

Оцінка чисельності. Нечисленний вид протягом довгого часу. У теперішній час чисельність не зменшується.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Не з'ясоване.

Функціональне значення. Не вивчалось.

ЛИЛИК ПІЗНІЙ

Поздний кажан

Eptesicus serotinus Schreber (1774)

Ряд Рукокрилі (кажани) – *Chiroptera (Vespertilioniformes)*

Родина Гладконосі, або Справжні кажани – *Vespertilionidae*

Таксономічна характеристика. Один із 30 видів роду, один із двох видів роду у фауні України, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *E. s. serotinus* Schreber (1775).

Статус. Занесений до додатка 2 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Розміри великі. Довжина тіла 60–81, хвоста – 44–66, вуха – 13–22, козелка – 7,5–9,5, передпліччя – 45–56 мм. Довжина черепа 19–22, ширина – 10–12,5 мм. Вага тіла 15,3–32 г. Зубна формула: $i\ 2/3\ c\ 1/1\ mpm\ 0/1\ bpm\ 1/1\ m\ 3/3 = 32$. Забарвлення темне, зустрічаються особини світлого забарвлення. Волосся на спині триколірне, черевце світліше. У молодих переважає сірий тон. Вуха товстошкірі та відносно короткі. Епіблема розвинена слабо, без перетинки. Кінець хвоста виступає на 5–7 мм із-під міжстегнової перетинки (рис. 4.22).

Поширення. Західна та Південна Європа, південь Східної Європи, Північна Африка, Аравія, Мала Азія, Центральна Азія, на схід до Китаю. Україна входить у його ареал. У Дніпропетровській області зустрічається повсюди (карта 1).

Місцеперебування. Мешканець різноманітних ландшафтів, але переважно з людськими поселеннями. Літні сховища облаштовує на горищах, за деревною обшивкою карнизів, між подвійними стінами, у розщілинах скель. Утворює колонії від декількох десятків до сотень особин.

Біологічні особливості. Активність. Вид осілий. Прокидається від сну досить рано: у кінці лютого – на початку березня; у холодні роки – на початку квітня. Часто прокидається на короткий час у грудні та січні (Булахов, 2004). У м. Дніпропетровськ вид зареєстрований у будинку НДІ трубно-промислової тварини виходять на по-

лювання в кімнати, їдять тарганів-прусаків, викликаючи жах у працівників інституту. У природних умовах на полювання вилітає пізно – у густі присмерки. Із другої половини вересня переміщується до зимових сховищ.

Розмноження. Наприкінці зимівлі у самок закінчується процес овуляції. Запліднення відбувається осінньою спермою на початку квітня. Статеву активність самці зберігають і весною. Вагітність триває 48–50 діб. У кінці травня – на початку червня народжують одного–двох малят, які швидко розвиваються.

Рис. 4.22. Лилик пізній

Живлення. Основна їжа кажана – великі жуки (жуки-олені, довгоносики, коваліки, хрущі), нічні лускокрилі, перетинчастокрилі.

Линяння. Після періоду розмноження та росту молоді в кажанів настає линяння. Нове хутро темніше, густіше та довше.

Вороги, паразити. Головні хижаки – сови, ласки, куниці, коти, пацюки. З ендopазитів виявлено декілька видів цестод. З ектопаразитів зустрічаються іксодові кліщі, блохи, пуході, мухи-кровососки.

Оцінка чисельності. Найчисленніший вид серед кажанів. Стан чисельності не викликає стурбованості. З 1950-х років за п'ятибальною шкалою чисельність у нинішній час скоротилася до 4 балів.

Причини зміни чисельності. Не з'ясовані.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Вид корисний як винищувач загрозливих шкідників парків, скверів, а також природних ділянок – лісів і степів.

Функціональне значення. Завдяки значній чисельності регулює розвиток фітофагів.

ВОВК

Волк

Canis lupus Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Собачі – *Canidae*

Таксономічна характеристика. Один із 6 видів роду, один вид із двох видів роду в Україні, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений номінативним підвидом *C. l. lupus* Linnaeus (1758).

Статус. Занесений до додатка 2 Бернської конвенції (Україна зробила застереження стосовно можливого регулювання чисельності виду).

Морфологічні особливості. Найбільший із представників родини. Довжина тіла 105–150, хвоста – 35–52 см. Вага самців 34–39, самок – 30–52 кг. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 3/3 = 42$. Хижі зуби розвинені добре. Від собак вовчого типу відрізняється більш опуклим лобом і більш широкою тупою мордою та завжди опущеним, піджатим хвостом. Хутро відносно грубе. На підшвах по п'ять голих мозоль округлої форми, чотири з яких на пальцях, одна – на п'ятці. Шия коротка, вуха загострені. Забарвлення різноманітне, із переважанням сірого та рудуватого кольорів, або з чорним відтінком. Черево та лапи – світліші (рис. 4.23).

Рис. 4.23. Вовк

Поширення. Азія, Європа, Північна Америка. В Україні ареал повністю співпадає з територією. У Дніпропетровській області поширений скрізь, але в найбільшій чисельності зустрічається в Новомигурському, Павлоградському, Покровському, Васильківському, Синельниківському, Петропавлівському, Межівському, Юр'ївському, Солонянському та П'ятихатському районах (карта 1).

Місцезабутання. Мешканець різноманітних ландшафтів. Віддає перевагу лісовим екосистемам, чагарниковим заростям, особливо на місцях вирубок, тримається у ярах, балках, на болотах із густими очеретяними заростями. Охоче селиться поблизу населених пунктів. Облаштовує лігва, рідше використовує нори борсуків і лисиць.

Біологічні особливості. *Активність.* Осілий вид. Активність настає у присмерку, триває протягом ночі. Інколи полює й удень. Нічні переходи сягають 25–40 км. Із лігвом тісно пов'язаний тільки в період виховання молоді. З вересня до кінця листопада веде переважно бродячий спосіб життя. Родина вовка складається з пари старих і 3–8 прибулих особин.

Розмноження. Моногами. Статева зрілість настає на 21–22-у місяці життя. Гін триває з кінця грудня до початку лютого. З часу парування та у період виховання малят самці та самки живуть разом. Вагітність триває 62–65 діб. Вовчата народжуються здебільшого у травні. Виводок – від 3 до 12 цуценят. Лактація триває 4–6 тижнів. Із другого–третього місяця життя молодь переходить на живлення м'ясом.

Живлення. Живиться в основному ссавцями. Основу раціону складають дикі та домашні ратичні (включно з лосем), зайці, гризуни, собаки, кішки. Рідше у шлунках зустрічаються птахи, ще рідше – плазуни, жаби, риба та комахи. Нерідко вживає фрукти, баштанні культури. Охоче поїдає падаць.

Линяння. Линяння відбувається два рази на рік: із другої половини квітня до червня та з кінця серпня по кінець вересня.

Вороги, паразити, хвороби. В умовах області ворогів майже немає. Серед ендopазитів зафіксовані 18 видів гельмінтів (найчастіше зустрічаються собачий цип'як, трихіNELи та аскариди). До складу ектопаразитів входять собачий кліщ, собача блоха і багато інших видів. Хворіє на сказ (активний носій вірусу).

Оцінка чисельності. У Західній Європі майже зник. В умовах України та області загрози його чисельності не існує. До 1960 року в області щорічно видобувається до 80–250 вовків. Загальна чисельність виду на Дніпропетровщині коливається в межах 200–350 голів. У 1960–1980-х роках унаслідок посиленого знищення чисельність виду знизилася до двох–трьох десятків, із середини 1980-х почала різко зростати й нині сягає 130–160 особин.

Причини зниження чисельності. Знищення протягом року.

Заходи охорони. Не здійснюються.

Соціальне значення. Являє небезпеку в епізоотичному відношенні як носій вірусу сказу, а також як небезпечний винищувач свійських тварин у сільському господарстві, знищує сарн, оленів і лосів у лісових і мисливських господарствах. Має мале промислове значення через низьку цінність хутра.

Функціональне значення. У стабільних природних умовах виконує роль регулятора чисельності ратичних. Підтримує циркуляцію в природі вірусу сказу.

ЛИС (ЛИСИЦЯ) ЗВИЧАЙНИЙ

Обыкновенная лисица

Vulpes vulpes Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Собачі – *Canidae*

Таксономічна характеристика. Один із 9 видів роду, один із двох видів у фауні України, єдиний вид роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *V. v. stepensis* Brauner, 1914.

Статус. Не має.

Морфологічні ознаки. Розміри середні. Довжина тіла 60–90, хвоста – 40–60 см. Вага самців 6–10 кг, самок – 5–8 кг. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 2/3 = 42$. Забарвлення у більшості випадків яскраво-руде, з темним візерунком; груди та черево білувато-сіруваті. Тильний бік вух чорний. Кінчик хвоста білий. Морда вузька, загострена. Вуха високі, на вершині загострені. (рис. 4.24).

Рис. 4.24. Лис звичайний

Поширення. Ареал широкий: уся Європа, Північна Африка, більша частина Азії. Україна повністю входить в ареал виду. У Дніпропетровській області лис поширений скрізь у значній чисельності (карта 1).

Місцеперебування. Евритопний вид. Мешканець різних ландшафтів. Населяє ліси, чагарники, степи, поля, балки, яри, луки, долини річок. Віддає перевагу розрідженим лісам, узліссям, байрачним дібровам, ареним борам, береговим зонам рік, озер, а часом і агроландшафтів, особливо з багатою кормовою базою (Lowe, Horrill, 1991; Pedersen, 1991; Braastad, Bakken, 1993; Lucherini, Lovari, 1996; Jeppesen et al., 2000; Lanszki, Heltai, 2002). Оселяється в норах борсуків або рие їх самостійно. Часто зустрічається поблизу людських поселень. На місця її перебування значно впливає наявність старих поселень (Prevalence ..., 2003).

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Активний протягом доби, найбільше вранці та ввечері (Tembrock, 1979; Pedersen, Jeppesen, 1990, 1993).

Розмноження. Як правило – моногами. Зрідка проявляється полігамія. Тічка відбувається з кінця січня по кінець лютого. Між самцями трапляються бійки. Вагітність триває 52–56 діб. Кількість малят у приплоді 4–6, рідко більше. Лактація продовжується півтора місяця; після її завершення лисенята починають виходити з нори. Виховують малят обоє батьків. Молоді особини нору залишають через 3–4 місяці: наприкінці серпня – на початку вересня виводки розпадаються.

Живлення. Живиться переважно мишоподібними гризунами. Заєць у живленні лиса займає незначне місце, незважаючи на приписування цьому виду ролі винищу-

вача зайців. У шлунках зустрічаються рештки птахів, плазунів, жаб. Проведені дослідження показують, що в умовах Дніпропетровщини у живленні лисиці (вагове співвідношення) гризуни в різних районах складають 68–79, птахи – 6,6–10,2, безхребетні – 5,7–7,1, рослинні корми – 3,1–5,2, земноводні та плазуни – 0,2–0,9 %. Зайці становлять лише 1,5–2,5 % раціону (Булахов, 1979; Mesh grids protect ..., 1997; Potential fitness benefits ..., 1998; Seymour, 2004; Sidorovich et al., 2006). За спостереженнями В. І. Домнича, у мисливських господарствах лиси можуть знищувати молодих оленят.

Линяння. Линяє раз на рік, починаючи з лютого–березня. З кінця липня до листопада вдягається в нове хутро.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги лиса – вовки, собаки, степові орли, беркути та великі підорлики. Нападає на лиса й пугач. Серед ендopазитів нараховується 20 видів гельмінтів, головні з яких собачий ціп'як і аскариди. В останні роки зарубіжними дослідниками (Trematodes of red foxes ..., 1998; Prevalence of *Echinococcus multilocularis* ..., 2003; Modelling the spatial distribution ..., 2004; First report of *Trichinella nativa* ..., 2001; Rediscovery of *Trichinella spiralis* ..., 2005) відмічається масове враження лисиці трематодами, трихінелою (*Trichinella sp.*) та ехінококом (*Echinococcus caninum*). Основні ектопаразити – собачий кліщ і собача блоха. Особливо багато іксодових кліщів. Хворіє на коросту, чумку, енцефаліт та сказ. У 1970-х роках у лисиці виявлений спинномозковий артрит, а також спроможність розповсюджувати серед тварин *Neospora caninum* (Red foxes ..., 2002).

Оцінка чисельності. Досить чисельний вид. Протягом 1950-х – на початку 2000-х років мав за чисельністю найвищий бал (5). Залежно від «врожаю» гризунів вона може коливатися. У малокормні роки до 70 % самок не беруть участі у розмноженні. Нині в області налічується 2,5–3,7 тис. лисиць.

Причини зниження чисельності. Зниження чисельності гризунів у окремі роки.

Заходи охорони. Не здійснювалися.

Соціальне значення. Дуже велике. Цінний промисловий об'єкт, який у заготівлях займає одне з перших місць. Дуже корисний у сільському та лісовому господарстві як винищувач багатьох видів шкідників. Становить велику загрозу у формуванні епізоотичної обстановки як розповсюджувач небезпечних захворювань (сказу, енцефаліту, корости та інших). Може завдавати шкоди на пасовищах у присадибному та мисливському господарстві.

Функціональне значення. Серед ссавців – основний регулятор чисельності гризунів: знищує до 30–40 % гризунів у природних екосистемах.

СОБАКА ЄНОТОВИДНИЙ

Енотовидная собака

Nyctereutes procyonoides Gray (1834)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Собачі – *Canidae*

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду. У фауні України та Дніпропетровській області представлений підвидом *N. p. ussuriensis* Matschie (1907).

Статус. Не має.

Морфологічні особливості. Розміри середні. Довжина тіла 65–80, хвоста – 15–26 см. Вага тіла влітку 4–6, узимку – 6–20 кг. Тіло дещо витягнуте, приземкувате, на коротких ногах. Голова невелика, із короткою гострою мордою і короткими вухами. По боках голови довге волосся утворює баки. Хвіст відносно короткий, пухнастий. Волоссяний покрив густий, довгий, але грубий. Загальний тон забарвлення брудно-буро-сірий. Уздовж спини тягнеться темна смуга, яка в зоні плечей утворює хресто-подібний малюнок. Низ жовто-бурий. На морді – характерний малюнок у вигляді маски. Зубна формула: $i\ 1/1\ c\ 1/1\ pt\ 4/4\ m\ 2/3 = 42$ (рис. 4.25).

Рис. 4.25. Собака снотовидний

Поширення. Природний ареал: Далекий Схід, Північний В'єтнам, Китай, Корея, Японія. Акліматизований у Європі. В Україну завозився у 1935–1954 роках: зустрічається у 20 областях із загальною чисельністю до 1700 особин. На Дніпропетровщину завезений у 1947 році в кількості п'ять екземплярів. У прикордонні області (Донецька, Харківська, Полтавська, Запорізька та Кіровоградська) протягом 1935–1941 років завезено понад 200 особин, що сприяло ефективній акліматизації на Дніпропетровщині. Вид поширився в Україні по всьому Лівобережжю та більшій частині Правобережжя. У Дніпропетровській області трапляється скрізь (карта 1).

Місцеперебування. У природному ареалі населяє змішані ліси з густим підліском, заболочені долини рік, узбережжя озер. У Дніпропетровській області улюблені місця поселення – долинні та байрачні ліси, невеликі переліски по долинах річок, багаті на неглибокі озера, високотравні луки, що заросли чагарниками. Суцільних одноманітних лісових масивів уникає. Будує лігва під сплетінням коріння дерев, у хащах лучних чагарників і навіть у копицях соломи.

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Переважно нічні тварини. По за періодом розмноження веде напівкочовий спосіб життя. У холодні зими може впадати в «зимовий сон». При відлигах виходить на полювання.

Розмноження. З осені тримаються парами. Статева зрілість настає на 9–11-му місяці. Гін починається з першим потеплінням. Переважно моногами. Вагітність триває 59–65 діб. У виводках 5–7, рідше до 12 цуценят. Лактація продовжується 1,5–

2,0 місяці. Самці у цей час добувають корм для всієї родини. У вересні–жовтні молодь стає самостійною.

Живлення. Кормові об'єкти різноманітні. Основу живлення складають земноводні, гризуни, комахи, плазуни, птахи (особливо водоплавні), риба, ягоди, фрукти. В умовах Дніпропетровщини основу живлення складають гризуни (56 % від маси спожитого корму), птахи (10 %), безхребетні (9 %), земноводні (8 %), плазуни (6 %), риби (5,5 %), рослини (2,7) тощо.

Линяння. Протягом року линяють один раз, починаючи з лютого–березня, інколи з квітня.

Вороги, паразити, хвороби. Головний ворог – вовк. З ендопаразитів зустрічається 27 видів гельмінтів (трематоди, цестооди, нематоди), із яких *Alaria alata* та *Uncinaria stenocephala* викликають масові гельмінтози. Зареєстроване захворювання на дірофіляріоз – паразитування круглих червів у кровоносній системі та внутрішніх органах (Prevalence of dirofilariasis infection ..., 2000). З ектопаразитів найпоширеніші іксодові та гамазові кліщі. Відомі випадки захворювання на сказ, туляремію та піроплазмоз. Вид дуже чутливий до зараження криптоспоріумом – враження центральної нервової системи, пошкодження шкірних покривів (First record of cryptosporidium infection ..., 2004).

Оцінка чисельності. З часу акліматизації вид швидко збільшував чисельність. У 1970-х роках вона оцінювалась у 3, зараз зменшилася до 2 балів. Загальна теперішня чисельність, за даними обласного УТМР, коливається в межах 377–474 звірів.

Причини зміни чисельності. Перепромисел.

Заходи охорони. Не здійснювались.

Соціальне значення. Об'єкт хутрового промислу. У водно-болотних угіддях мисливських господарств може завдавати шкоду водоплавній дичині.

Функціональне значення. Не вивчалось.

КУНА (КУНИЦЯ) КАМ'ЯНА, або БІЛОДУШКА

Каменная куница, или белодушка

Martes foina Erxleben (1777)

Ряд Хижі – *Carnivora (Caniformes)*

Родина Куницеви (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 6 видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. f. foina* Erxleben (1777).

Статус. Занесений до додатка 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Тіло тонке, гнучке та струнке. Довжина тіла 45–54, хвоста – 25–35, вуха – 3,7 см. Вага самців – 1030–2540, самок 850–1440 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 1/2 = 38$. Забарвлення бурувато-палева. Хвіст і кінцівки помітно темніші. Горлова пляма біла, іноді світло-палева, двома смужками заходить на передні лапи. Морда загострена. Вуха порівняно великі, трикутні із закругленою вершиною. Кінцівки короткі, стопо-пальцеходячі. Хутро пухнасте (рис. 4.26).

Поширення. Поширена в Європі, Передній, Малій, Середній та Центральній Азії. В Україні поширена по всій території, крім степів Криму. У Дніпропетровській області зустрічається переважно у правобережній частині. На лівобережжі вид можна зустріти по долині р. Дніпро, Оріль, Самара та Вовча (карта 13).

Місцезалежність. Мешканець заплавлених і байрачних дібров, узлісь, парків, уривчастих берегів, скель, ущелин, кам'янистих балок (Virgós, García, 2002; Radial et al., 2002; Михеев, 2003). Із кунячих цей вид найбільше проявляє синантропію. Залюбки оселяється в містах і селах, освоєно індустриальні ландшафти (родовища Кривого Рогу, Марганця, Павлограда), заводи, майстерні, гідропоруди. Як денні схованки кам'яна куниця використовує горища, оселяється в дуплах і навіть гніздах лелек.

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Переважно проявляє активність у нічний період. Але може виходити на полювання й удень.

Розмноження. Полігамний вид, що іноді проявляє моногамію. Статева зрілість настає на 15–16-у місяці життя. Розмножується один раз на рік. Паруються з кінця червня до кінця липня. Вагітність триває 236–274 доби. Новонароджені з'являються у квітні–травні. У приплоді налічується 2–7 малят.

Живлення. Живиться переважно мишоподібними гризунами, кажанами, птахами та їхніми яйцями, плазунами, комахами. Споживає також велику кількість ягід, плодів. У містах і селах полює на мишей, пацюків, горобців, голубів і домашніх птахів. Кормовий маршрут пролягає по садибах, садах, парках, чагарниках, виноградниках, полях; у долинах річок дорівнює 200–5000 м.

Линяння. Линяє двічі на рік – навесні та восени.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги куни кам'яної – вовки, лиси, собаки, пугач. З ектопаразитів зафіксовані кліщі та блохи. Ендопаразити населяють лімфатичні вузли, легені, кишечник. Хворіють усіма хворобами хижих.

Оцінка чисельності. Раніше куна була звичайним видом. За п'ятибальною шкалою її чисельність у 1950–1960-х роках оцінювалася на «5», у 1970-х – на «4», зараз – на «3». Із досягненням значної щільності на неї було дозволено полювання. По Дніпропетровській області на прийом надходить у середньому 114 шкурок на рік (2001–2003 рр.). Це становить 0,4 особини / 1000 га. Нині, за підрахунками мисливських господарств, на території області налічується 451–472 звірки (разом із лісовою кунцею, яка складає менше одного відсотка від чисельності даного виду).

Причини зміни чисельності. Надмірний промисел, застосування отрутохімікатів у боротьбі з пацюками.

Рис. 4.26. Куна кам'яна

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику. Необхідно ввести норми відстрілу, які не повинні перевищувати 30–40 % від загальної чисельності.

Соціальне значення. Даний вид – цінний промисловий об'єкт. Міцність хутра 45–50 %. У сільському та присадибному господарстві може завдавати шкоди, знищуючи домашніх птахів і голубів.

Функціональне значення. Поряд з іншими хижими бере участь у регулюванні чисельності фітофагів. Відіграє певну роль у розповсюдженні насіння в результаті неповного перетравлення – ендозоохорії (Schaumann, Heinken, 2002).

КУНА (КУНИЦЯ) ЛІСОВА, або ЖОВТОДУШКА

Лесная куница

Martes martes Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із шести видів роду, один із двох видів роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. m. ruthena* Ognev (1926).

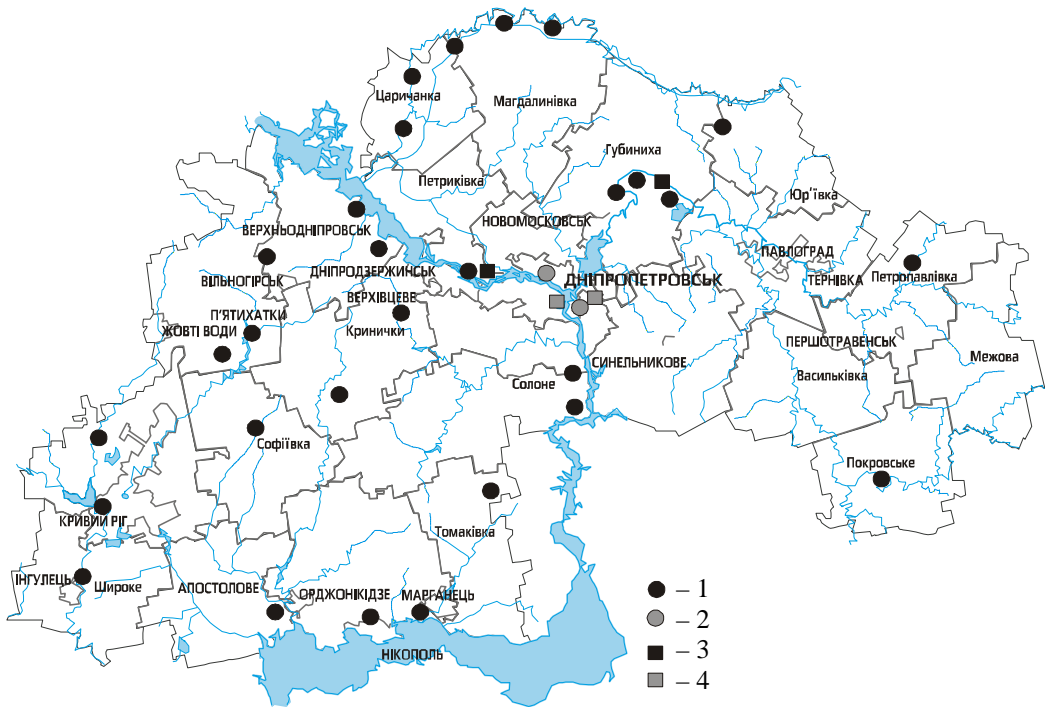
Статус. Вид включений до додатка 3 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (категорія III).

Морфологічні ознаки. Розміри дрібніші, ніж у кам'яної куниці. Довжина тіла самців 48–58, хвоста – 17–26 см. Вага до 1800 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/4\ m\ 1/2 = 38$. Від кам'яної куниці відрізняється крупнішими вухами та коротшим хвостом, жовтим кольором горлової плями, яка різко обмежена та поширена на груди. Загальне забарвлення більш темне: бурувате з ясним палевим відтінком. Хутро більш м'яке (рис. 4.27).

Поширення. Ареал – майже вся Європа та Західна Азія. Охоплює лісову та лісостепову зони. В Україні поширена на Поліссі та в Лісостепу, по долинах річок проникає у степову зону. У Дніпропетровській області головна популяція

Рис. 4.27. Куна лісова

Карта 13. Поширення кам'яної та лісової куниць: найголовніші сучасні (1) та голоценові (2) знахідки

Карта 14. Поширення горностаїя

лісової куниці мешкає в Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський райони), незначна кількість – у заплавах дібровах на правому березі Дніпра (Петриківський район) (карта 13).

Місцеперебування. Мешканець старих листяних і хвойних лісів із великою кількістю дупел і бурелому. В Україні – типовий мешканець великих лісів, рідше зустрічається у байрачних дібровах. У Дніпропетровській області улюблені біотопи – заплавні діброви й аренні бори (Самарський ліс), стиглі байрачні діброви (байрак Капітанівський). В інших місцях може перебувати під час полювання, при якому мігрує на значні відстані (до 2,5 км).

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид, активний протягом цілого року. Лісова куниця – нічна або сутінкова тварина. Улітку вона активна вночі, узимку – вдень, навесні та восени – у нічні та ранкові години.

Розмноження. Статевої зрілості досягає в 14–15-місячному віці. Гін відбувається влітку. Вагітність триває 230–270 діб. Молодь з'являється в березні–травні. Лактація триває півтора місяця. Виводок розпадається на початку вересня.

Живлення. Кормові об'єкти представлені різноманітними тваринами та рослинами, які вона добуває на землі. Переважають мишоподібні гризуни. Часто живиться птахами та їхніми яйцями. Різні земноводні, ящірки. Традиційно вважають, що комахи – другорядний компонент раціону. Але детальне дослідження живлення виду в умовах Самарського лісу (Михеев, Бригадиренко, 2000) засвідчило, що безхребетні (до 135 видів) займають у раціоні куниці досить значне місце. Постійно використовує ягоди та плоди. За даними наших досліджень, в умовах Самарського лісу цей вид споживає до 83,5 % різних ссавців (гризуни складають 79,0 %). Птахи (до 7,0 %), рослини об'єкти (більше 3,0 %), плазуни (2,7 %), безхребетні тварини (2,5 %) та земноводні (1,4 %) значно рідше зустрічаються у живленні куниці.

Линяння. Линяння відбувається двічі на рік – навесні та восени.

Вороги лісової куниці – вовки, орли, підорлики, пугач. На лісовій куниці паразитує 11 видів екто- та ендопаразитів. Серед них найчастіше зустрічаються *Ixodes ricinus* та два види паразитичних червів.

Оцінка чисельності. Рідкісний вид. Із кожним роком чисельність куниці скорочується. Існує загроза, що вид може стати зникаючим. Особливо зменшилась її чисельність у 1990-х роках, коли значні площі стиглих борів були нібито для упорядкування вирубані. У Самарському лісі, вірогідно, зараз чисельність складає не більше 10–15 пар.

Причини зміни чисельності. Зменшення площі лісів із дуплистими деревами.

Заходи охорони. Невелика популяція охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику. Для збереження найбільшої популяції на Дніпропетровщині (у Самарському лісі) необхідно організувати в Присамар'ї регіональний ландшафтний парк.

Соціальне значення. Велике промислове значення, особливе через цінне хутро. Вид корисний у знешкодженні шкідників лісового господарства.

Функціональне значення. Популяції куниці – важливий елемент системи механізмів, які здійснюють природний контроль над розвитком фітофагів. Визначена велика роль виду в ендозоохорії насіння (Schaumann, Heinken, 2002).

ЛАСКА

Ласка

Mustela nivalis Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora (Caniformes)*

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 13 видів роду; один із шести видів роду у фауні України, один із п'яти видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. n. vulgaris* Erxleben (1777).

Статус. Вид включений у додаток 3 Бернської конвенції.

Морфологічні ознаки. Найдрібніший вид ряду у нашій фауні. Довжина тіла 13,0–28,0, хвоста – 1,3–8,0 см. Вага тіла самців 64–148, самок – 40–132 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Голова маленька, вуха короткі та широкі. Хутро коротке та густе. Зимове забарвлення біле, літнє – двокольорове: спина, боки, кінцівки, хвіст – бурувато-коричневі; горло, груди, черево – білі (рис. 4.28).

Рис. 4.28. Ласка

Поширення. Ареал охоплює Європу, Північну Африку, більшу частину Азії. В Україні та області поширений по всій території (карта 1).

Місцеперебування. Мешканець різноманітних ландшафтів. Заселяє заплавні діброви, узбережжя озер, узлісся, старі вирубки, поля, степи. Вид пов'язаний із людськими поселеннями. Оселяється в польових станах, господарських і тваринницьких будівлях селищ і навіть у містах. Його можна зустріти у стиглому та молодому лісі, на полях, луках, поблизу боліт, у чагарниках, балках, по берегах річок. Певної прив'язаності до будь-яких місць перебування не проявляє. Приваблюють її миші та полівки. Зимових сховищ не має. Улітку ховається у дуплах, норах гризунів, скиртах.

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид, активний протягом року. Певних годин активності не має. Полює 2–4 рази на добу у будь-який час. Жертви видобуває в їх кублах. Полює навіть у люті морози, але під снігом.

Розмноження. Статева зрілість настає в 3–4-місячному віці, паруються в 9–11-місячному віці, у березні–травні, а окремі особини – влітку та восени. Вагітність триває 35 діб. У приплоді – 4–6, рідше більше малят. Ростуть повільно, 4–5 місяців тримаються біля матері.

Живлення. Головний кормовий об'єкт – гризуни. Видаючи у гризунів тільки мозок, знищує багато цих шкідників. Протягом року один звірок може знищити 2000–3000 нориць і мишей. У Самарському лісі (Стаховський, 1948б) у норі ласки було знайдено одноразово рештки 11 мишей. Крім мишоподібних гризунів, під трофічним тиском ласки опиняються землерийки, молоді пацюки, хом'яки, ховрахи, невеликі птахи, жаби, комахи (хрущі та лускокрилі).

Линяння. Линяють весною (у березні–квітні) та восени (у вересні–жовтні).

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів у ласки багато: на них нападають полози, хижі птахи, сови, пугачі, тхори, інші кунячі, лисиці. Їхнім тілом можуть живитися до 27 ектопаразитів і 18 видів гельмінтів. Хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. Численний вид. Лише в останні роки його щільність за п'ятибальною шкалою зменшилась до 4 балів. У різних лісових екосистемах чисельність коливається від 0,004 до 0,011 особин/га.

Причини зміни чисельності. Збіднення кормової бази, збільшення чисельності бродячих собак і котів.

Заходи охорони. Не застосовувалися.

Соціальне значення. Промислового значення не має. У сільському та лісовому господарстві корисна знищенням великої кількості шкідників.

Функціональне значення. Природний регулятор чисельності гризунів і комах-фітофагів.

ГОРНОСТАЙ

Горностай

Mustela erminea Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 13 видів роду, один із шести видів роду у фауні України, один із п'яти видів у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. e. aestiva* Kerr (1792).

Статус. Вид включений до додатка 3 Бернської конвенції, Червоної книги України (категорія IV), Червоного списку Дніпропетровської області (категорія I).

Морфологічні ознаки. Тіло тонке, гнучке, видовжене. Довжина тіла 26–31, хвоста – 8,6–15,0, вуха – 1,5–2,4 см. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Вага 142–320 г. Голова відносно коротка, із закругленою мордочкою. Вуха маленькі, овально-трикутної форми, хвіст пухнастий. Кінцівки дуже короткі. Між пальцями задніх ніг розвинені перетинки. Волосяний покрив густий і короткий. Забарвлення таке, як і в ласки. Узимку, на відміну від ласки, залишається чорним лише кінчик хвоста (рис. 4.29).

Поширення. Майже вся Європа, Північна Азія, Північна Америка. В Україні поширений скрізь, крім Криму та приазовських районів Донецької та Запорізької області. На Дніпропетровщині знайдений у заплавах дібрових Приорілля (Магдалинівський, Царичанський райони), Присамар'я (Новомосковський, Павлоградський райо-

ни), верхів'я Дніпровського водосховища, Інгульця (Криворізький район), Комісарівському лісі (П'ятихатський район), Верхньодніпровських байрачних дібровах (Верхньодніпровський район) (карта 14).

Місцезалежність – заплави, береги річок, озер, зарості чагарнику, очерету, байрачні діброви (Alterio et al., 1998).

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Активний протягом року. Узимку сховищ не утворює. Для відпочинку використовує нори під снігом, сушняком, корінням дерев. Улітку, під час виплоду, як сховища використовує нори гризунів, дупла. Сам горностаї рідко. Хижак із сутінковою та нічною активністю (в основному на світанку й увечері). Узимку може полювати й удень.

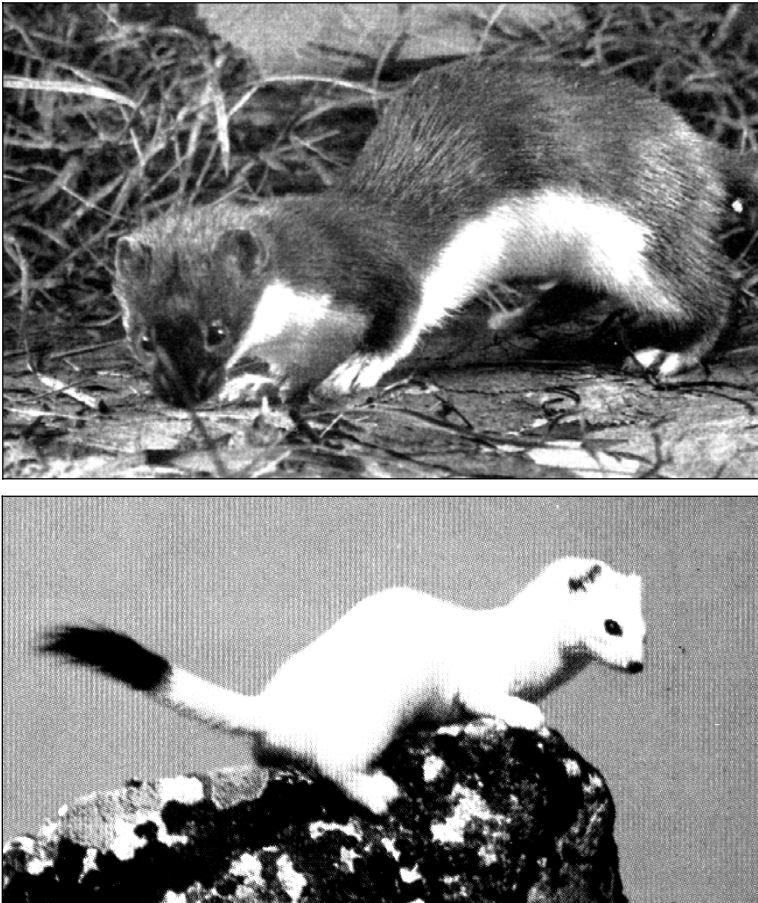

Рис. 4.29. Горностаї

Розмноження. Статеве дозрівання настає у 3–4-місячному віці. Частина самок бере участь у гоні та паруванні на першому році життя, а самці та решта самок – у 15–17-місячному віці. Гін відбувається навесні або в літньо-осінній період. Період гону, парування та щеніння розтягнутий. Вагітність, включаючи латентний період, триває 210–320 діб. Самка народжує 2–10 малят. Піклуються про малят обоє батьків. Це свідчить про їх моногамність.

Живлення. Полює на гризунів, дрібних птахів. Основа живлення – дрібні гризуни (від нориць до пацюків). Решта об'єктів живлення – землерийки, птахи, великі комахи. Риба – звичайний корм. Земноводні та плазуни – випадкова пожива. Рослинами живиться рідко, серед них віддає перевагу фруктам (Erlinge et al., 1982; Powell, King,

1997). В основному це стиглі плоди ялівцю. Весною гризуни складають понад 93 % раціону, таким чином, горностай – типовий міофаг.

Линяння. Строки линяння залежать від метеорологічних умов, вгодованості, віку та статі. Послідовність линяння: навесні – від голови до спини, черева та хвоста, восени – у зворотному напрямку. Навесні порідіння хутра триває 6–7 тижнів, восени – 3–4 тижні.

Вороги, паразити, хвороби. Зі ссавців вороги горностая – лисиці, куниці, тхори. Із птахів – сови та денні хижі птахи. На тілі горностая виявлено до 11 видів ектопаразитів та 21 – ендopазитів. Часто зустрічаються кліщі та гельмінти. Трапляються тварини, хворі на скребінгільоз і троглотрематоз, чуму, сказ, коросту й туляремію.

Оцінка чисельності. В умовах степової Дніпропетровщини горностай – дуже рідкісна тварина, чисельність якої поступово падає. За щільністю (за п'ятибальною шкалою) до 1950-х років оцінювалася 3 балами, зараз – усього 1.

Причини зміни чисельності. Багато тварин гине від хвороб (особливо гельмінтозних, які в окремі роки вражають до 50 % звірків), а також осушування, меліорації.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та заказнику Волошанська Дача у Юр'ївському районі. Необхідна організація природного заповідника у Присамар'ї, де зберігається найбільша популяція горностая.

Соціальне значення. Промисловий вид. У минулі сторіччя хутро надзвичайно цінували за специфічне біло-чорне крапчасте забарвлення, використовували для виготовлення імператорського вбрання. За мисливський сезон у 1920–1930-х роках видобували до 1,5–3,0 тис. особин. Шкоди не завдає.

Функціональне значення. Разом із ласкою утворює регулювальний механізм чисельності гризунів.

НОРКА ЄВРОПЕЙСЬКА (ЗВИЧАЙНА)

Европейская норка

Mustela lutreola Linnaeus (1761)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 13 видів роду, один із шести видів роду в Україні, один із п'яти видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. l. borealis* Novicov, 1939.

Статус. Вид занесений до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (II категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні ознаки. Тіло присадкувате, тонке, гнучке, зовні нагадує тхорів. Довжина тіла 30–40, хвоста – 12–18, вуха – 1,8–2,4 см. Вага самців 700, самок – 620 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Голова відносно коротка, із закругленою мордочкою. На задніх кінцівках між пальцями розвинені перетинки. Волосяний покрив короткий та густий. Забарвлення від темно-коричневого до рудувато-бурого, дещо світліше на череві, кінцівках і хвості. Підшерстя сіре. На морді біла пляма, яка охоплює підборіддя, нижню та верхню губи (рис. 4.30).

Поширення. Населяє Західну Європу і переважно лісову зону Східної Європи. В Україні поширена скрізь. У Дніпропетровській області до 1960-х років зустрічалася по долинах майже всіх річок: Дніпра, Інгульця (Криворізький район), Базавлука, Солоної, Кам'янки (Нікопольський та Апостолівський), Томаківки (Томаківський), Ве-

ликої Тернівки, Терси (Павлоградський район). Зараз вона рідко зустрічається в районі Карачунівського водосховища (Криворізький), у пониззі річок Базавлук і Кам'янка (Нікопольський та Апостолівський райони), у дренажних канавах на початку каналу Дніпро–Донбас (Царичанський), у середній течії р. Оріль (у заплавах Магдалинівський), на р. Самара (села Андріївка та Всесвятське Новомосковського району, поблизу с. Кочережки Павлоградського району). Основна популяція сконцентрована у Самарському лісі та на р. Вовча в районі с. Велико-Михайлівка (Покровський район) (карта 15).

Місцеперебування. Мешканець невеликих, глухих проточних водойм лісистих місцевостей. Віддає перевагу водоймам із заростями очерету, осоки. Займає нори водяних щурів, підмиви берегів, комлеві дупла, пустоти серед коріння. Облаштовує гнізда також на болотах. Більше, ніж інші дрібні хижаки, використовує постійні сховища. У сильні морози відсиджується в норах, при слабких мігрує на великі відстані.

Біологічні особливості. Активність. Активна протягом року, у сутінки та вночі. Удень полює тільки у похмуру погоду та в дощ. Літом веде осілий спосіб життя. Узимку здійснює переходи до 10 км, іноді через вододіли.

Розмноження. Полігам. Гін – у лютому–квітні. Вагітність триває 35–42 доби. У квітні–травні самки народжують від 2 до 7 малят. Лактація – 10 тижнів. Виводки розпадаються у серпні. Статевозрілими стають на другий рік життя.

Живлення. Основний корм – гризуни, земноводні, риба, молюски, раки, водяні комахи. Нападає на качок, що линяють. Уживає також різні ягоди, падаличні груші та яблука. Часто утворює в норах невеликі запаси.

Линяння. Двічі на рік. У весняний період линяння розтягнуте. Сезонні відмінності хутра незначні.

Вороги, паразити, хвороби. Свійський та енотовидний собаки, лис, тхори, видра, борсук, хижі птахи. Екто- та ендопаразити вивчені недостатньо. На шкірі знаходили іксодових кліщів і бліх. У кишковому тракті найчастіше трапляються нематоди. Мають гельмінтозні захворювання та хвороби, характерні для хижих.

Оцінка чисельності. Усього по Україні зареєстровано 4–5 тисяч звірків. Зараз – близько 1200 особин. Збереглися поодинокі особини. У Дніпропетровській області трапляється дуже рідко.

Причини зміни чисельності. Знищення біотопів. Посилення тиску антропогенних чинників: турбування, зарегулювання річок, спорудження магістральних водних каналів, що веде до всихання заплав, браконьєрства.

Заходи охорони. Охороняється в державному заказнику Велико-Михайлівській. Для збереження найбільшої популяції (вірогідно залишкової) необхідно створити у Присамар'ї регіональний ландшафтний парк, у місцях минулого та сучасного поширення виду зберігати водно-болотні угіддя та заплавні діброви.

Соціальне значення. Вважають, що норка може завдавати шкоди рибному господарству. Але це не відповідає дійсності, тому що її місцеперебування не співпадає з рибогосподарськими водоймами. До того ж, її чисельність, навіть на водоймах рибно-

Рис. 4.30. Норка європейська

го господарства, не може завдати ніякої шкоди. Тварина може бути корисною при відновленні чисельності, як цінний хутровий промисловий звір, як винищувач шкідників лісового господарства.

Функціональне значення. Не вивчалосся.

ТХІР СТЕПОВИЙ

Степной (светлый) хорек

Mustela [Putorius] eversmannii Lesson (1827)

Ряд Хижі – *Carnivora (Caniformes)*

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 13 видів роду, один із шести видів роду у фауні України, один із п'яти видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. e. eversmani* Lesson, 1827.

Статус. Вид занесений до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (III категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (I категорія).

Морфологічні особливості. Довжина тіла самців 41–52, самок – 30–45, хвоста, відповідно, – 12–18 та 7–15 см. Середня вага самців 960, самок – 570 г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Морда видовжена, з широкими округлими вухами. Хвіст пухнастий. П'яточні мозолі не закриті волоссям. Забарвлення переважно світле, жовтувато-буре, на череві – біле, на кінцівках – плями бурого кольору. Мордочка та вуха білясті. Навколо очей – жовтувато-бура пляма, схожа на маску. Основна частина хвоста світла, палево-руда й лише кінчик його темно-бурий (рис. 4.31).

Поширення. Південно-Східна Європа, Монголія, Північний Китай. В Україні поширений у степовій і лісостеповій зонах. Відсутній у горах Східних Карпат, північному Поліссі, південно-західному узбережжі Криму. У Дніпропетровській області поширений по всій території (карта 16).

Місцезалежність. Мешканець відкритих ландшафтів із низьким травостоєм і ущільненим ґрунтом. Населяє степові ділянки, балки, поля, луки, відкриті сухі простори річкових долин. Не заходить у ліси, заболочені ділянки, чагарники, оселі. Кубла та сховища влаштовує переважно в норах ховрахів, сліпаків, туканів, лисиць, під корінням окремих дерев. Сам нори риє рідко.

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Узимку може долати в пошуках їжі до 18 км. Добова активність зосереджена у сутінкові та нічні години. Улітку може полювати й удень.

Розмноження. Статова зрілість настає на 10–11-му місяці життя. Переважно моногами. Народжують один раз на рік. Тічка та парування відбувається з кінця лютого до початку квітня. Вагітність триває 37–38 діб. У приплоді буває 3–19, частіше – 7–9 малят. Період лактації триває до 1,5 місяця. Виховують малят обоє батьків.

Живлення. Головні об'єкти живлення – ховрахи, хом'яки, мишоподібні гризуни, рідше зайці. Полюють також на жаб і ящірок. Для молодих особин характерна так звана гематотрофіка (ссання крові у здобичі). В умовах Дніпропетровщини в раціоні переважають ссавці (до 4 %), у тому числі гризуни (89,0 %), птахи (5,7 %), безхребетні (2,9 %), ящірки (0,9 %), земноводні, переважно часникові жаби (0,2 %), рослинні компоненти (0,1 %).

Карта 15. Поширення норки європейської: сучасне (1) та місця зустрічі до початку 1970-х років (2)

Карта 16. Поширення тхора степового: сучасне (1) та голоценові знахідки (2)

Рис. 4.31. Тхір степовий

Линяння. Линяє двічі на рік. Весняне линяння відбувається у квітні, осіннє – у серпні–листопаді.

Вороги та паразити. Ворогів достатньо: собаки, лис, куниці, шуліки, орли. Степовий тхір уражається досить великою різноманітністю ектопаразитів. Серед різноманітних гельмінтів налічується 15 видів трематод, цестод і нематод.

Оцінка чисельності. З 1950-х років чисельність різко скоротилася. На Дніпропетровщині за п'ятибальною шкалою щільність скоротилася з 3 до 1 бала. Зустрічаються лише поодинокі особини, і то зрідка.

Причини зміни чисельності. Розорювання степів, багаторазова механічна обробка полів, використання отрутохімікатів. Різке збіднення кількісного складу основних об'єктів живлення – ховрахів і хом'яків.

Заходи охорони. Не здійснювалися. Наявність заказників місцевого значення з невеликою площею (ботанічні, ентомологічні) не впливає на стан популяції виду у зв'язку з малою площею, яка не відповідає екологічним і територіальним вимогам тварини.

Соціальне значення. Цінний промисловий хутровий звір, корисний у боротьбі зі шкідниками сільського господарства.

Функціональне значення. При збільшенні чисельності може відігравати значну роль у регулюванні розвитку фітофагів, брати незначну участь у ґрунтотвірних процесах як ґрунторий.

ТХІР ЧОРНИЙ (ЛІСОВИЙ, ЗВИЧАЙНИЙ)

Черный (лесной) хорек

Mustela [Putotius] putorius Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora (Caniformes)*

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Один із 13 видів роду, один із шести видів роду у фауні України, один із п'яти видів роду у фауні Дніпропетровської області, представлений підвидом *M. p. putorius* Linnaeus (1758).

Статус. Вид занесений до додатка 3 Бернської конвенції та Червоного списку Дніпропетровської області (III категорія).

Морфологічні ознаки. За величиною та будовою тіла майже не відрізняється від тхора степового. Довжина тіла самців 36–46, самок – 29–33, довжина хвоста, відповідно, – 11,5–13,0 та 8,5–10,0 см. Вага самців 430–1580 (812), самок – 265–624 (464) г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Хутро з грубим рідким остистим волоссям. Загальний тон забарвлення більш або менш чорно-бурий, особливо на ногах, шиї, горлі, грудях і кінцівках. Черево темно-буре. Морда та краї вух – сірувато-білі. Між очима темна поперечна пляма у вигляді маски. Хвіст темно-бурий або чорний (рис. 4.32).

Поширення. Майже вся Європа, крім північної зони та Криму. Територія України, крім Кримського півострова, входить до ареалу тхора. Переважно населяє Полісся та Лісостеп; у Степу перебуває переважно в річкових долинах. У Дніпропетровській області поширений по всій території: у Комісарівському та Грушоватському лісах (П'ятихатський район), у лісових масивах на околицях Апостолового (Апостолівський район), у Верхньодніпровських (Верхньодніпровський) і Дніпровських (Солонянський) байрачних дібровах, на Лівобережжі – у заплавних лісах верхів'я Дніпровського водосховища, у лісових масивах Приорілля (Царичанський, Магдалинівський), у долинних і байрачних дібровах Присамар'я (Новомосковський і Павлоградський райони), у Крутому пристіні (поблизу с. Вільне Новомосковського району), у байраку Волошанська Дача (Юр'ївський), у Великомихайлівському лісі (Покровський район). Вірогідно зустрічається скрізь в околицях сіл області (карта 17).

Місцеперебування. Типовий мешканець Лісостепу, який пристосувався до природних і культурних ландшафтів. Найулюбленіші місця – заплавні узбережжя, узлісся, байрачні діброви, болота, стариці, береги рік, озера, ставки, водоймища з деревною та чагарниковою рослинністю, заплавні луки, левади. Значною мірою проявляє синантропію. У селищах та на їх околицях постійні місцеперебування – присадибні будівлі, горища, клуні, комори, кошари, хліви, підвали, дрова, хмиз, скирти соломи та

Рис. 4.32. Тхір лісовий

сіна. Особливо часто навідує населені пункти з настанням холодів. Кубла та сховища влаштовує в різних місцях, частіше використовує нори гризунів. Сховища бувають тимчасові та постійні. У перших тхір переховується випадково. Другі відвідує систематично. Там і виводить малят. Це дупла, щілини дерев, трухляві пеньки, хмиз, нори лисиць, борсуків, ховрахів і хом'яків. Вузькі нори розширює.

Біологічні особливості. Активність. Осіла тварина. При наявності багатой кормової бази його індивідуальна ділянка не перевищує 100 га. При бідній – до 400 га. Від кількісного складу кормових об'єктів залежить добова активність. За наявності багатой кормової бази активний в основному вночі, при бідній – може проявляти й денну активність (Lode, 1999).

Розмноження. Гін у березні–квітні. Вагітність триває до 40 діб. Кількість малят у приплоді 2–12, частіше – 4–6. У двомісячному віці тварини стають самостійними. До осені тримаються виводками. Сталого розміру та статевої зрілості набувають на другому році життя.

Живлення. Головні кормові об'єкти – нориці, миші, водяні щури, землерийки, птахи, плазуни, земноводні, дрібна риба. Часто влаштовує запаси. Найчастіше в кормах тхора чорного (Абеленцев, 1968) зустрічаються гризуни (69 %), земноводні (33 %), плазуни (57 %), комахи (15 %), риба (9 %), птахи (8 %), комахоїдні (7 %). Зайці складають лише 0,5 %, рослинні рештки трапляються рідко. За добу він спроможний з'їсти 5–6 сірих нориць або пацюків: понад 100 г їжі, а протягом року – 35–40 кг. Якщо враховувати звичку тхора знищувати кормових об'єктів більше, ніж потрібно для насичення, то їх обсяг збільшується у два–три рази.

Линяння відбувається двічі на рік: із кінця лютого до квітня і з початку вересня до листопада.

Вороги, паразити, хвороби. Вороги та паразити лісового тхора майже схожі з такими у степового. Ендопаразитами він уражується менше, ектопаразитами – більш інтенсивно. Із захворювань тхір чутливий до збудників спірохетозу, сказу, чуми, туляремії.

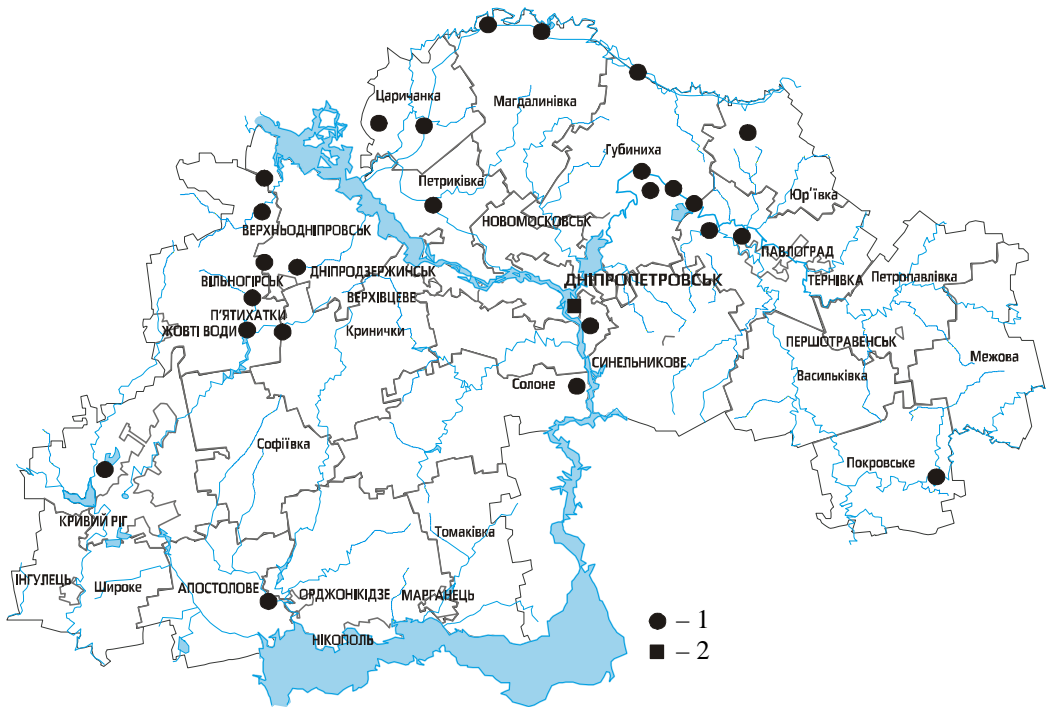
Оцінка чисельності. Спад чисельності тхора чорного повільніший, ніж у тхора степового. За п'ятибальною шкалою оцінка чисельності його з 4 балів скоротилася до 2. У період активного добування мисливцями цього виду рівень заготовівлі шкурок становив на рік 439 штук (1,4 особини/1000 га). Зараз в області, за даними Дніпропетровського обласного відділення УТМР, нараховується всього 86–90 тварин, тобто чисельність виду скоротилася у п'ять разів.

Причини зміни чисельності. Різке зменшення чисельності ховрахів і хом'яків як основних продуктів живлення. Перебудова сільських і господарських будівель, яка зменшує кількість місць перебування тхора, використання отрутохімікатів у боротьбі зі шкідниками.

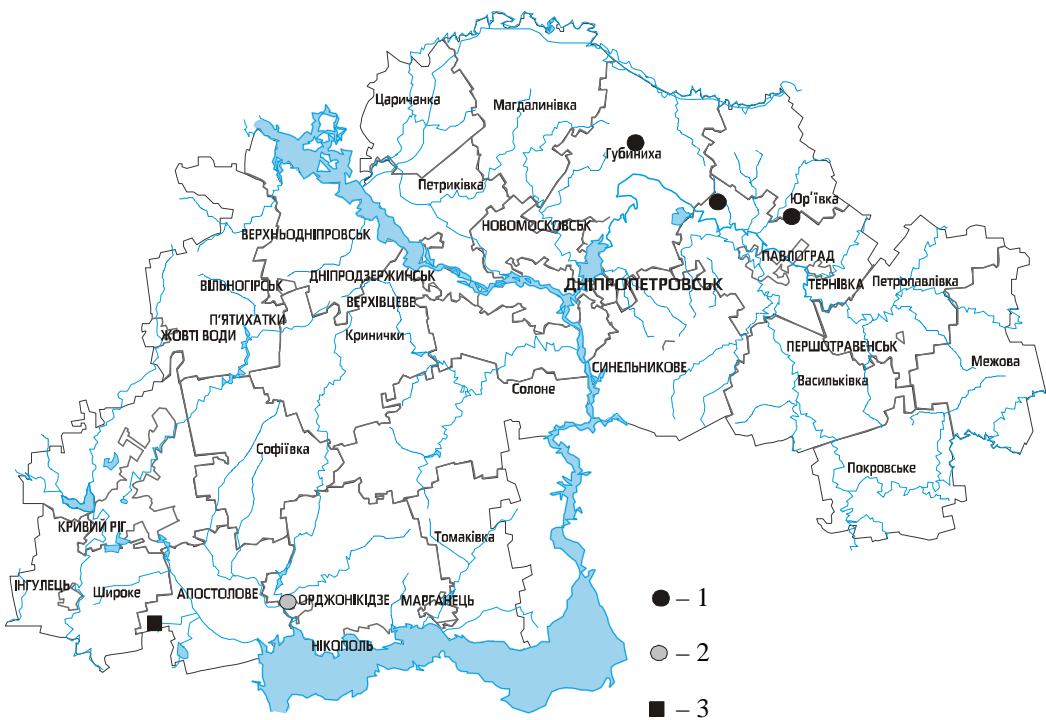
Заходи охорони. Охороняється у Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та в ряді ландшафтних заказників (Комісарівський, Грушоватський, Приорільський, Комарівщина, Волошанська Дача, Великомихайлівський та інші).

Соціальне значення. Цінний хутровий промисловий звір. У зв'язку з близьким контактом із домашніми тваринами може викликати епізоотійні хвороби. При значній щільності завдає шкоди присадибному птахівництву.

Функціональне значення. Входить до комплексного механізму природного регулювання чисельності гризунів, прискорює ґрунтовірні процеси.

Карта 17. Поширення тхора лісового: сучасне (1) та голоценові знахідки (2)

Карта 18. Поширення перегузі: знаходження в 1950-х роках (1), наприкінці XIX сторіччя (2) та голоценові знахідки (3)

ПЕРЕГУЗНЯ (ПЕРЕВ'ЯЗКА)

Перевязка

Vormela peregusna Guldenstaedt (1770)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду. У фауні України та Дніпропетровської області представлений номінативним підвидом *V. p. peregusna* Guldenstaedt (1770).

Статус. Вид занесено до Європейського Червоного списку, додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (II категорія), Червоного списку Дніпропетровської області (зниклий вид).

Морфологічні особливості. Розміри середні. Довжина тіла самців 25–35, самок – 25–35 см, довжина хвоста, відповідно, – 12–20 та 16–18 см. Вага самців 506–582 (544), самок – 283–508 (385) г. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 3/3\ m\ 1/2 = 34$. Тіло тонке, струнке. Морда відносно притуплена. Вуха помітно великі, добре відрізняються білим кольором. Хвіст довгий, пухнастий. Волосяний покрив короткий, гладенький. Забарвлення строкате, відрізняється індивідуальністю. По основному жовтому фону розсіяні дрібні, неправильної форми плями рудого або бурого кольору. Над лопатками ці плями великі. Кінець морди зверху та простір між вухами темно-бурі. Широкі смуги над очима та навколо рота й кінці вух білі. Середина хвоста світла, вершина його темно-бура. Усе черево (від горла до основи хвоста) і кінцівки темно-бурі (рис. 4.33).

Поширення. Румунія, Болгарія, Передня та Мала Азія, Іран, Афганістан, Пакистан, Китай. В Україні – переважно південна та східна частини степової зони. У Дніпропетровській області перегузню зустрічали ще до 1954 року. Зустрічі її зафіксовані на узліссях у Присамарських байрачних дібровах (Новомосковський і Павлоградський райони) (Писарева, 1960) і на цілинних ділянках у долині р. Базавлук, в околицях с. Гуляйполе (Криничанський район). Зараз відомості про її наявність в області відсутні (карта 18).

Рис. 4.33. Перегузня

Місцеперебування. Цілинні степи, балки з кушами глоду, дерези, терну, шипшини, рідше заплави річок. У Дніпропетровській області її знаходили на узліссях байрачних дібров, на степових ділянках у долині р. Базавлук.

Біологічні особливості. Активність. Веде нічний спосіб життя. Сховища влаштовує в норах інших ссавців (ховрахи, хом'яки, сліпаки). Площа індивідуальної ділянки не перевищує 30 га. Живиться мишоподібними гризунами, ховрахами, сліпаками, пацюками, дрібними птахами, жабами, ящірками, ропухами, плодами та ягодами.

Розмноження. Статевозрілими стають на другому році життя. Парування відбувається в серпні–вересні. Вагітність триває близько п'яти місяців. Самка раз на рік (наприкінці лютого – у березні) народжує 2–12 малят (у середньому 4–6).

Вороги, паразити, хвороби. Вороги такі, як у тхорів. Паразити та хвороби не відомі.

Оцінка чисельності. В Україні залишилося не більше 150 особин. В області вид не зареєстрований (Волох, 1994).

Причини зміни чисельності. Розорювання степів, берегів річок, вигонів. Використання добрив, пестицидів, отрутохімікатів.

Заходи охорони. У зв'язку з відсутністю виду не здійснюються. Необхідно провести реакліматизаційні роботи з метою відновлення популяції перегузні.

Соціальне значення. У зв'язку з низькою чисельністю та малоцінним хутром соціального значення в Україні не має.

Функціональне значення. При помітній чисельності здатна контролювати чисельність гризунів і сприяти збереженню первинної продукції автотрофів. Кожна особина за рік зберігає близько 3 т зеленої продукції та генеративних органів автотрофів, знищуючи від 300 до 800 особин гризунів.

БОРСУК ЗВИЧАЙНИЙ

Барсук обыкновенный

Meles meles Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

Таксономічна характеристика. Єдиний вид роду. У фауні України та Дніпропетровської області представлений підвидом *M. m. meles* Linnaeus (1758).

Статус. Вид занесено до додатка 3 Бернської конвенції, Червоної книги України (II категорія), Червоного списку Дніпропетровської області (III категорія).

Морфологічні ознаки. Розміри порівняно великі. Довжина тіла 60–90, хвоста – 16–20 см. Середня вага влітку – 6–10 кг; восени старі самці важать 20–30 кг. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/3\ (4-3)\ m\ 1/3 = 38-34$. Тіло масивне, приземкувате, різко звужене до морди. Морда витягнена, вузька. Шия коротка, непомітна. Кінцівки короткі, масивні, стопоходячі, з довгими кігтями. Хвіст короткий, покритий грубим волоссям. Волоссяний покрив грубий із довгою рідкою остю та м'яким підшерстям. Загальний тон забарвлення спини та боків зимового хутра сіруватий або буруватий із дрібною строкатістю. Уздовж хребта, поступово розпливаючись, тягнеться бура смуга. Морда білувата. Уздовж голови через очі проходять бурі або чорні смуги. Літне хутро рідке, більш темне (рис. 4.34).

Поширення. Уся Європа, крім північної смуги, Передня, Середня, Центральна та Східна Азія, Сибір, Японія. Територія України входить до його ареалу, але розповсю-

дження нерівномірне. Найменше поширений у Приазов'ї та степових районах Криму. На Дніпропетровщині мешкає у долині Дніпра; на сході та півдні області чисельність низька або вид відсутній. Поселення борсука відмічаються в заплавах, байрачних і аренних лісах, балках, ярах у Новомосковському та Павлоградському районах, по долинах р. Оріль (Новомосковський, Магдалинівський, Царичанський, Петриківський райони), у Бородаївських, Верхівцевських, Верхньодніпровських байрачних дібровах і балках, що спускаються до Дніпра в районі колишніх порогів (Солонянський район), у балках, ярах, перелісах і лісосмугах Криничанського, Софіївського, Нікопольського, Томаківського та Апостолівського районів (карта 19).

Рис. 4.34. Борсук

Місцеперебування. У степовій зоні борсук населяє острівні, заплавні й байрачні ліси, штучні лісові насадження на плакорі, лісосмуги, яри, урвища, вкриті чагарниками балки, кар'єри, схили горбів уздовж степових річок, порослі терном, шипшиною, грушею. Територію місць поселень активно мітить підхвостовою залозою (Kruuk et al., 1984).

Біологічні особливості. Активність. Вид осілий. Тримається місць перебування. Борсук – зимосплячка тварина. Узимку, під час відлиги, прокидається. В області в теплі зими активний і в зимовий період. Активність, як правило, починається наприкінці лютого – у середині березня, коли з'являються проталини. Залягає в сплячку в листопаді–грудні.

Веде сутінковий спосіб життя. Удень на полювання виходить рідко, зазвичай перебуває в норах, які риє сам. Утворює досить складні нори, які складаються з розгалуженої системи лабіринтів із численними входами, віднорками, тупиками та гніздовими камерами. Нори багаторусні й досить глибокі (від 1,5 до 5 м глибиною). В аренному бору в Самарському лісі поблизу с. Андріївка Новомосковського району борсуки викидали на поверхню разом із ґрунтом рештки речей стародавніх людських

поселень. Поселення борсуки населяють понад 300 років. У норах, які займають великі площі (до 0,2–0,3 га), живуть по кілька родин (2–3).

Розмноження. Моногами. Розмножуються раз на рік. Самки стають статевозрілими у 12–15 місяців, самці – у два роки. Парування можливе у будь-який час, із квітня по серпень і навіть вересень. Вагітність триває 12–15 місяців (латентна її фаза – близько року, імплантаційна – 49–56 діб). У приплоді відмічається від одного до шести малят (частіше три–п’ять). Лактація триває близько трьох місяців.

Живлення. Живиться борсук переважно комахами та личинками, мишоподібними гризунами, земноводними та плазунами, птахами, їхніми яйцями, ягодами, плодами, підземними частинами та зеленою масою рослин, баштанними культурами. Порівняння живлення борсуків у північних і південних частинах ареалу показує, що в останніх він більше схожий на поліфага. В умовах степових лісів, за нашими дослідженнями, основу живлення складають дрібні ссавці (52,8 %), серед яких переважають гризуни (43,6 %), на другому місці – комах, особливо різні личинки пластинчастовусих (24,6 %), на третьому – безхвості земноводні (в основному часникові та зелені жаби, 17,1 %), рослини (16,4 %); птахи складають усього 2,7 %, а плазуни (ящірки) – 1,8 % раціону.

Линяння. Линяють борсуки раз на рік, процес линяння дуже розтягнутий, триває з весни до осені.

Вороги, паразити, хвороби. Ворогів мало. Відомі напади в умовах Дніпропетровщини лисиці, тхора чорного. Серед ектопаразитів відмічається досить значне видове різноманіття кліщів, бліх, також кровососки та інші (15 видів). Виявлено 28 видів гельмінтів, у тому числі з трематод – *Euryphium melis* і *Spirometra erihacei* (Абеленцев, 1968); паразитують різні види трипаносом (Peirce, Neal, 1974). Хворіють борсуки на сказ, сибірку, коросту. В останні роки часто реєструють захворювання виду туберкульозом (Nolan, Wilesmith, 1994).

Оцінка чисельності. За п’ятибальною шкалою чисельності, навіть у ті роки, коли антропогенні чинники не досягали значного тиску, щільність виду складала 3 бали; зараз – 2 бали. По Україні за останні 360 років чисельність борсуків скоротилася майже вшестеро (Шевченко, 1994), а в деяких областях (Миколаївська, Херсонська) вид зник. В умовах області, за оцінками мисливських господарств, зараз мешкають 985–1324 борсуки, що, вірогідно, можна вважати завищеними даними. За результатами наших досліджень, чисельність борсука в різних екосистемах складає 0,001–0,006 особини/га.

Причини зміни чисельності. Надмірне виловування у ХХ сторіччі, деградація місць перебування, забруднення екосистем пестицидами й отрутохімікатами, механізація сільського господарства, браконьєрство.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та в ряді державних заказників (Комісарівський, Комарівщина, Урочище Паськове та ін.).

Соціальне значення. Промисловий хутровий звір. Крім хутра та шкіри, використовують досить значні жирові відкладення в організмі борсука (5–8 кг). Жир борсуків широко застосовують у народній медицині для лікування туберкульозу, шкірних хвороб і ран.

Функціональне значення. Разом з іншими ссавцями-хижаками борсук утворює біотичний механізм гомеостазу в екосистемі. Рийна активність сприяє винесенню ґрунту з глибини 1,5–5,0 м, впливаючи на фізико-хімічні властивості ґрунтів з охопленням багатьох ґрунтових горизонтів.

ВИДРА РІЧКОВА

Выдра речная

Lutra lutra Linnaeus (1758)

Ряд Хижі – *Carnivora* (*Caniformes*)

Родина Куницеві (Кунячі) – *Mustelidae*

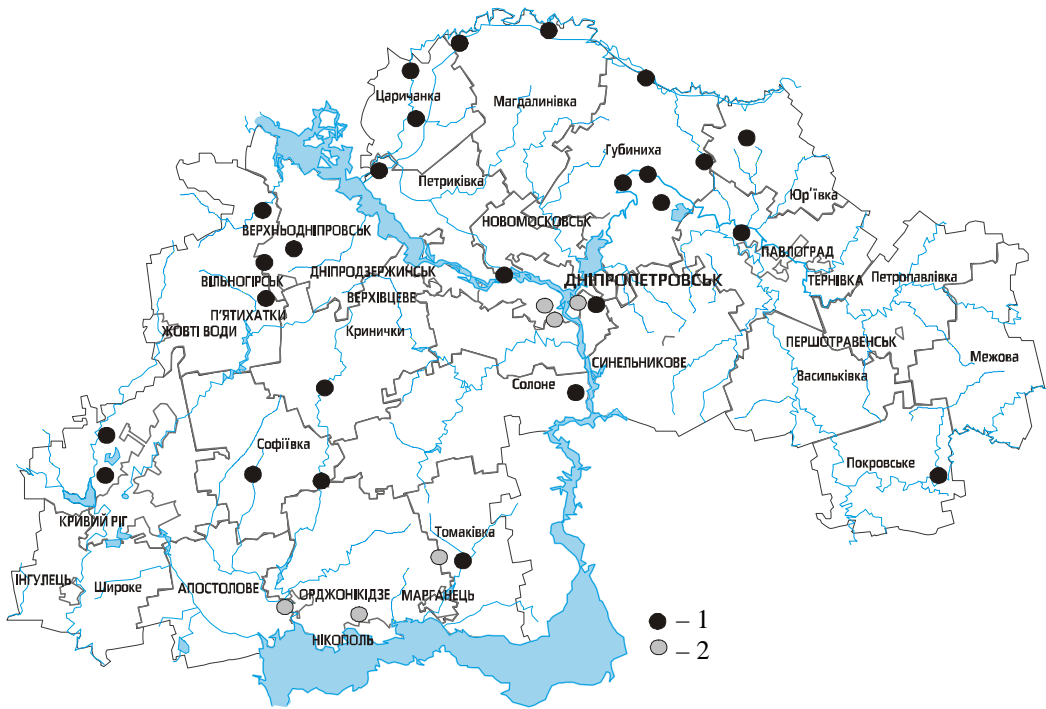
Таксономічна характеристика. Один із 12 видів роду. Єдиний вид роду у фауні України та Дніпропетровської області, представлений підвидом *L. l. lutra* Linnaeus (1758).

Статус. Вид занесено до Європейського Червоного списку, до додатка 2 Бернської конвенції, Червоної книги України (II категорія) та Червоного списку Дніпропетровської області (II категорія).

Морфологічні ознаки. Звірі досить великого розміру. Довжина тіла 70–90, хвоста – до 50 см. Вага 5–10 кг. Зубна формула: $i\ 3/3\ c\ 1/1\ pm\ 4/3\ m\ 1/2 = 36$. Тіло сплюснене, витягнене, гнучке. Кінцівки короткі, п'ятипалі, із добре розвиненими плавальними перетинками, які доходять до кінця пальців. Подошви голі. Хвіст довгий, м'язистий, повністю вкритий волоссям. Голова порівняно невелика, сплюснена, непомітно переходить у товсту шию. На морді добре розвинені вібриси. Зовнішній слуховий прохід має запор для пірнання. Осткове волосся дуже грубе, підшерстя щільне та дрібне, майже не промокає. Загальний тон забарвлення глянцевого, темно-коричневого; низ із сріблястим відтінком (рис. 4.35).

Рис. 4.35. Видра річкова

Карта 19. Поширення борсука звичайного: сучасне (1), голоценові знахідки (2)

Карта 20. Поширення видри річкової: сучасні знахідки (1), місця знахідок до 1960-х років (2)

Поширення. Уся Європа, Північна Африка, значна частина Азії. В Україні поширена в Поліссі, Українських Карпатах, Лісостепу. У степовій зоні – в основному у заплавних лісах і озерах у Приорітті (с. Могилів і Байбаківка Царичанського, с. Ковпаківка та Гупалівка Магдалинівського районів), Самарському лісі (Новомосковський і Павлоградський), на р. Вовча (Покровський), Карачунівському водосховищі (Криворізький), у Нікопольських плавнях (Нікопольський), пониззі р. Базавлук (поблизу с. Ленінське Апостолівського району). Розміщення видри визначається станом і характером гідрографічної мережі (карта 20).

Місцеперебування. Видра – напівводний звір, значною мірою стенотопний. Місцеперебування видри річкової тісно пов'язані з різноманітними прісними водоймами: ріками, старицями, озерами, лиманами, ставками, перекатами зі швидкою течією. Охоче оселяються видри в заплавних озерах. Берегів із піщаними косами уникають. Сховища розташовані в норах, які видра рие сама. Вхід починається під водою на глибині до 0,5 м, рідше над водою між кореннями дерев. Крім основної нори, на відстані до 10 км від неї є тимчасові сховища.

Біологічні особливості. Активність. Осілий вид. Активна протягом року. Видра – сутінкова та нічна тварина. Удень спить у норі й лише при небезпеці тікає у воду. Навесні та влітку активна надвечір (19–21 години) і вночі. За льодоставу активна вдень.

Розмноження. В основі видри – моногами. Статевозрілими стають у 17–18-місячному віці. Парування проходить у лютому–квітні. Вагітність триває 3 місяці. Малята з'являються (у кількості 4–5) у травні–червні. Виводки тримаються разом до кінця осені.

Живлення. Основний об'єкт живлення – риба дрібного та середнього розміру. Також уживає в їжу жаб, раків, молюсків, водних щурів. Рідко може нападати на кутуру, землерийок, птахів і водних комах. У незначній кількості вживає рослинну їжу.

Линяння. Період линяння дуже розтягнутий, протікає непомітно. Літні шкурки майже не відрізняються від зимових.

Вороги, паразити, хвороби. Коли видра буває на поверхні, й особливо на льоду в зимовий період, вона стає легкою здобиччю вовків, собак і лисиць, а у воді – хижих риб (сомів і шук). Паразити видри мало досліджені. В її хутрі знаходили іксодових кліщів, у шлунках – стробіли гельмінтів, у крові – спірохети. Епізоотії у цих звірів не встановлені.

Оцінка чисельності. Чисельність видри різко знижується. Щільність на території області з 3 балів знизилася до 1. У період промислу (до заборони) у Дніпропетровській області за рік добували тільки до трьох особин. Зараз по Україні чисельність виду складає півтори–дві тисячі. За підрахунками мисливських господарств, в області нараховується всього 86–109 видр (ці дані можна вважати дещо завищеними).

Причини зниження чисельності. Збіднення кормових ресурсів, осушення, обміління та висихання річок. Техногенне забруднення водойм, браконьєрство.

Заходи охорони. Охороняється в Дніпровсько-Орільському природному заповіднику та Приорільському державному заказнику, у заказнику Нікопольські Плавні. Для охорони найбільшої популяції необхідно організувати в Присамар'ї регіональний ландшафтний парк.

Соціальне значення. Цінний промисловий хутровий звір, міцність і носкість хутра найвища (100 %). Небажана в ставкових і нерестово-виросних господарствах, де вона може завдавати суттєвої шкоди.

Функціональне значення. Не вивчалось.